

MILKÓ IZIDOR

★

RÓMAI MOZAIK

EMLÉKEK ÉS JEGYZETEK AZ ÖRÖK VÁROSBÓL

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

IV. VÁCI-UTCA 1

1895

~~Ára 4 korona~~

RÓMAI MOZAIK

MILKÓ IZIDOR

★

RÓMAI MOZAIK

EMLÉKEK ÉS JEGYZETEK AZ ÖRÖK VÁROSBÓL

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

IV. VÁCI-UTCA 1

1895

130871

ELŐSZÓ

*Nem tudom, hol olvastam ezt a mondást:
Az élet nem egyéb, mint egy utazás
délről észak felé.*

Milyen igaz!

*Évről-évre jobban érezzük hűvös égaljunk
zordonságát, magas szélességi fokaink hide-
gét. Eljő az idő, midőn nem hevít bennünket
a szerelem s szívünket nem melegítik az
ideálok. Mentül öregebbek leszünk, annál
jobban kívánjuk meg a napot, a meleget.
S a mint így észak felé megyünk s napról-*

napra inkább fázunk, bizony dideregve bánjuk meg nem egyszer, hogy e fáradságos és költséges utat egyáltalában megkezdjük.

Minő költői kárpóllás, hogy ezen utazásunkban néha vissza is fordulhatunk! Mily jótétemény, hogy módunkban van olykor-olykor, az elénk szabott útirányt megváltoztatva, egyszer-másszor északról délnek menni, Itáliába utazni!

Talán azért is teremtette Isten e csodás félszigetet, hogy ilyen agyafűrt módon csal-

hassuk meg a természet föltartóztathatlannak látszó rendjét, s legalább néhány hétre vagy hónapra hitethessük el magunkkal, hogy nem észak, hanem dél felé utazunk.

Egy pár ilyen csalóka, dél felé tett vándorlásnak az emléke e könyv, melyet nem bocsájthatok minden elüljáró beszéd nélkül a közönség elé.

Mert az olvasó igen könnyen kérdezhetné: szükség volt-e az Olaszországgal foglalatoskodó számtalan művet még egygyel,

s éppen egy dilettánsnak kísérletével, szaporítani? E kérdésre meg kell felelnem néhány rövid sorban.

Itáliáról és különösen Rómáról rengeteg sok könyvet irtak — az angolok, németek és franciák. Az ő irodalmukban ez a szép ország s ez a szép város valóban el van csépelve. De nálunk Magyarországon, hol a zarándoklás a művészetek e Mekkája felé csak most kezdődik meg igazán, nálunk közönséges útleírásokon kívül vajmi kevés

könyv látott napvilágot, mely minden művelt ember második hazájával : Itáliával foglalkoznék. Gondoltam hát, hogy ez igénytelen rajzok, melyek teljesen fölöslegesek lennének a nyugoti irodalmak könyvpiacain, talán még számot tarthatnak egy csekélyke helyre a mi könyvespolcainkon.

Magam fogok legjobban örülni, ha e lapok mielőbb fölöslegessé válnak, s az enyémnél avatottabb tollak fogják lefesteni az örökváros csodás szépségeit. Addig is:

*kérem a szíves olvasó jóindulatát e kísérlet
részére, mely minden más követelés, élkül
és minden irányzat kizárásával csak a Ró-
mába vágyó és Rómában őgyelgő magyar
utazó hangulatát festi s ama benyomáso-
kat iparkodik visszatükrözni, melyekkel a
szent Róma a fogékony ember lelkét meg-
ostromolja.*

*Ime a két szó: hangulatok és benyomá-
sok! Egyebet senki se keressen e szerény
cikkelyekben, a melyek se tanulmányok, se*

útleírások. Egyszerű megnyilatkozásai azok-
ama lelkesedésnek, mely római látogatásaim
alkalmával lelkemet megszállotta. A szerző
boldog lesz, ha a magáéhoz hasonló lelke-
sedést sikerülni fog néhány olvasójánál is
felköltetni.

Velence, 1894. szeptember 25-én.

Milkó Izidor.

TARTALOM

ELŐSZÓ

I RÓMÁBA!	I
II POSSESSO	31
III FONTANA DI TREVI	47
IV CORSO Nr. 18	61
V RÓMAI ORFEUM	81
VI A TRIANONBAN	101
VII A FÖLD ALATT	119
VIII ROMA CAPITALE	137
IX RÓMAI JELLEM	177
X ALAKOK	201
XI INGLESI	219
XII A PÁPÁNÁL	239
XIII KÜLÖNLEGESSÉGEK:	
1. UDIENZA	261
2. ESŐ A PANTEONBAN	265
3. KOCSMA ÉS TEMETŐ	267
4. A GOMB	270
5. A SZENT LÉPCSŐ	273
6. A TITUSZ-KAPU	275
7. A KULCSLYUK	280

RÓMÁBA!

Rómába utazni, az valami ünnepies dolog. Akár először megy oda az ember, akár másodszor, egyaránt ünnepies.

Nem is tudom, mi fölségesebb: meglátni Rómát, vagy viszontlátni Rómát?

A vágy, mely az örökvárosba csábít bennünket, különbözik a más empóriumok felé vonzó erőtől, — az előkészületek, melyeket teszünk, más jellegűek, mint egyéb utazásokat megelőző készülődéseink, — a hangulat, mely útra kel velünk, más hangulat, mint az, melylyel más városok kövezetére lépünk.

Az ember Rómába nem úgy utazik, mint Párisba.

Megpróbálom egymás mellé helyezni két római utamnak a leírását. Mind a kettő ott készült, a «város»-ban: az egyik a mikor megláttam, a másik, a midőn viszontláttam Rómát.

I.

AZ ELSŐ UTAZÁS.

(1888.)

Minden út Rómába vezet, — az igaz. De nem mindegyik egyformán kellemes. A legkényelmesebb még, ha az ember Firenzében esti tizenegy óra után hálókocsiba száll s reggel félhatkor Rómában ébred föl, ha ugyan el tud aludni az örök város felé közeledve. Könnyen érthető izgatottságból vajmi keveset aludtam. Aeneasra, Romulusra s a többi rómaalapító szentekre mondom : nem tréfaság az, ha valaki hosszú kívánczóság után végre megváltotta jegyét az «urbs»-ba.

Néztem azt a kis zöld jegyet s nem röstellem megvallani : az ajkamhoz emeltem, mint valami talizmánerejű amulettet. Ez nyitja meg hát előttem a legfőbb város kapuit, a történelmi múlt legnagyobb muzeumát, a kereszténység székvárosát, régészek és művészek gyönyörűségét s mindazt a sok szépet és nagyot, a minek együttes neve : *Róma !*

Van valami különös, hogy úgy mondjam, valószínűtlen abban : először menni Rómába. Mind-

untalan ránéztem az utijegyemre, a melyen érthető, olvasható betűkkel volt írva ez a szent szó : *Roma*. Így kellett a hitemet minduntalan megerősítenem s így lett a valószínűtlenségből a legkedvesebb bizonyosság.

Mikor reggel felé mégis álomba merültem, olyan álmom volt, mint egy ötéves gyermeknek : csupa angyalarcok röpködtek a levegőben, Raffael és Andrea del Sarto vásznairól jól ismert apró gyermekalakok, pufók arcokkal, gömbölyű lábacskákkal. Tulajdonképpen az egész olaszországi utazás nem egyéb egy édes gyermekálmomnál, — az ember még egyszer ártatlanná válik, mert érdek nélkül tetszik neki a szép. Ezt bizonyította az utitársam is, a ki «fölöttem» utazott (fekve) s szintén nem tudott elaludni. Csak nyitott szemekkel álmodott s hogy ismét gyermekről mondjak hasonlatot, izgatott volt mint egy kis fiu, a kinek játékszert ígértek s most várakoznia kell rá.

Öreg gyáros volt a Rajna mellékéről, olyan korban, a melyben magyar ember már nem szívesen utazik : hatvankét esztendő. A telet egészségi okokból egy gárdatómelléki meleg helyen töltötte s a tavaszi hónapokban Itália városait látogatja sorra. Már Velence óta utazunk egymással s elhatároztuk, hogy mindvégig együtt

maradunk. Nem volt okom megbánni, mert a prózai foglalkozású szallaggyáros otthonhagyta a prózáját s csak a költészetét hozta el magával, a mit még gyermekkorában tett el valami biztos helyre, hogy azt egyszer elővegye, ha vágyai Mekkájába : Olaszországba indul. S nem is minden készültség nélkül kelt utra, — Gardonében a téli napokon megtanult annyira olaszul, hogy bizonyos könnyűséggel tudta magát kifejezni. Ez nem volt ugyan a Tasso nyelve, de a facchinoké meg a cameriereké. S többre is ment vele, mint azok a pasazsérok, a kik Ollendorffból akarván puskázni, tudják, hogy a kapitány azért sír, mert az angolnak nincs kenyere s hogy a jó hollandusoknak kitűnő dugóhuzóik, de annál rosszabb zsebkéseik vannak, — jó reggelt azonban nem kívánhatnak, csizmahuzót pedig nem kérhetnek, míg csak a szótárukat föl nem ütik. Műdolgozatban se volt tudatlan. Úgy készült az utazáshoz, mint egy fiatal ember, a ki még a tanulóesztendeit éli. Jól átnézte a Burckhardt-ját meg a Gsell-Fels-jét, mielőtt nyakába vette Olaszországban az antik világot.

Eredeti módon okolta meg, hogy mért utazik inkább a sötétbarna Gsell-Fels-zel, semmint a világosan vörös Baedekerrel.

— Az ember nem néz ki annyira laikusnak, — mondá.

S bizonyos, hogy koldusok, vezetők, utcai árusok és sok más balekfogók jobban szaladnak a vöröskönyv, mint a barnakötés után. Tán ezért van, hogy az «inglesi»-k, a kik még mindig a legtöbb pénzt hordják Itáliába, ujabban szintén barnára köttetik az utikönyvüket. (És nem kockás boritékba, a mint ezt stilszerűség okából tőlük joggal várhatnók.)

Általában azt tapasztaltam, hogy a német kézikönyvekkel utazók (tehát a németek és magyarok) komolyabb része a Gsell-Fels mesterien megírt vezetőit viszi magával a Hesperidák áldott virányaira. Nincs semmi érdekem benne, hogy ócsároljam a joggal világhírű Baedeker népszerű vörös köteteit, de Olaszországra nézve a Gsell-Fels négy barna könyvét előbbkelő stílű, egységesebb szerkezetű s különösen műdolgokban alaposabb műnek tartom. Az én magyarom persze azt hiszi, hogy Baedeker, mert jól vezet az Alpeseekben, hát okvetetlenül beválik az itáliai műcsodák közt is és teljes bizalommal vezetteti magát tőle itt is.

Meg is történik aztán vele, hogy a Buoncompagni-muzeumban nem találja meg a Juno Ludovisi világszép fejszobrát, mert a vörös

könyv egy harcias férfi alakjának adta a fenséges Istennő numerusát.

S micsoda rikító könnyelműséggel itél néha ez a rikító színű könyv ! Azt írja például a Barberini-muzeumról, hogy az a « csalódások galériája ». Nos hát arra nézve a ki azt hiszi, hogy egy a Pittihez hasonló képtárat talál benne, a Barberiniek palotája a csalódások galériája lesz, — de ha elfogulatlanul lépünk a termeibe, akkor nem a csalódások, hanem szép és látnivaló művek csarnoka vár ránk. És mi okozná e csalódást? Baedeker ur (azaz : műtörténeti dolgozótársa) szerint az, hogy Beatrice Cenci, ez a szerencsétlen vértanú, nem egy piros pozsgás arcú leányzó vidámságával mosolyog a Guido Reni vásznáról, hanem egy sápadt szűz melankóliájával tekint a szemlélőre. Meg az, hogy a Raffael Fornarinája már nincs első virágjában. Hát ugyan kérem szeretettel, ki várhatja az agyonkínzott és halálra üldözött Beatricetől, hogy egészséges pirtól duzzadjon az orcája? S hol van az megírva, hogy a Raffael szeretőjének nem szabad idősebbnek lenni tizenhat tavasznál? Valósággal úgy a Guido Reni, mint a Raffael Santi portrait-remeke a legszebb festmények közé tartoznak, amelyek csak piktor kezéből valaha kikerültek. Hogy minő népszerű e galéria látogatóinál például a

halványarcú, vérszegény Beatrice, bizonyíthatják a Condotti-utca s a Via del Babuino műkereskedői, a kik alig tudnak annyi másolatot szerezni róla, a mennyit a keservesen csalatkozott Rómajárók megvásárolnak. Az örökvárosnak profán tárgyú képei között ugyanis ez a bánatosan szende női arc a legnépszerűbb. S mert nem minden másoló férhet az eredetihez, a melyet hárman is tanulmányoznak egyszerre, hát a sikerültebb másolatokról is készítenek kópiákat. Olyan eljárás, mintha valaki fordításból fordítaná le a Musset verseit.

De vissza kell térnem a «compartimento a letto»-ba az én németemhez, a ki Gsell-Fels-zel utazik s nem tud aludni Róma közelségétől.

Engem is ébren tartott a nagy emlékek szomszédsága. A gőzösmozdony minden füttyentése, kocsinknak minden zökkenése közelebb hozott bennünket Rómához, vagy a hogy akkor éreztük magunkat: közelebb hozta Rómát hozzánk.

— Alszik ön? — kérdezte az utitársam többször.

— Igenis alszom, — feleltem mindannyiszor.

Pedig csak álmodtam. Álmodtam a régi városról, épületsodáiról, romköltészetről, történetének nagy korszakairól, véres forradalmairól; álmodtam kék egéről, mely bemosolyog a Pan-

teonba ; szép asszonyairól, a kik lemosolyognak az erkélyükről ; detronizált isteneiről, a melyeknek szobrai megtöltik a muzeumokat ; nagy festőiről, a kiknek vásznai és freskói diszitik háromszázhatvanöt templom falait és menyezetét : — s végre mégis elaludtam s ekkor álmodtam csak igazán azokkal a gyönyörű angyalpofácskákkal, a melyekkel később személyesen is megösmérkedtem a Farnesinában.

Mikor fölébredtem, az utitársam már fel volt öltözve, künn állt a folyosón s valami sajátságos ragyogással a szemében nézett ki a még kissé ködös reggeli levegőbe.

Magamra kaptam a ruháimat s én is melléje szegődtem. Miután buon giorno-t kívántunk egymásnak, azt mondta :

— Most már igazán hiszem, hogy Rómában leszek !

— ???

— Valóban, még az este nem voltam biztos benne. Mit akar ? Ön csak tíz esztendeje vágyódik oda, bízhatott hát hozzá. De én negyven év óta készülök Rómába, — csoda-e, ha olykor elvesztettem a hitemet s reményemet ? Ön még fiatal, ön még nem tudja, mi az : Rómába vágyani és Rómát nem láthatni. Az *elvesztett paradicsom* nem olyan nagy veszteség, mint az *elmulasztott Olasz-*

ország. Ha a művelt európai, ki már az iskolában kezd rajongani Itáliáért, Róma nagy multjáért és klasszikus hagyományaiért, eléri férfikorát, öszülni, vénhedni kezd s a lelkesedése egyre gyorsabban fogy (mint a szélről lengetett gyer-tyának rohamosan muló fénye), s csak egy csendes vágya marad meg a mosolygó dél enyhébb egéhez, de erélye már nincsen elegendő, hogy e vonzást kövesse s otthon marad hűvös északi hazájában, kielégítetlenül hagyva az előbb zsarnokilag gyűjtő, később mind hangtalanabbá tompuló kíváнатot, s nem látja meg soha a csodaföldet, Itáliát, s elszalasztja Rómát. . . ah, szörnyű veszteség ez, rettentő mulasztás, melynek tudata ott rágódik a koponyájában mindaddig, a míg annak hig anyaga, az agyvelő el nem szárad. . . Az utolsó időben már nem attól félttem, hogy nem látom Rómát, hanem attól, hogy elvesztem a feléje húzó vágyat s az erélyt, hogy merjek kívánczkolni belé. Még akkor is kételkedtem, mikor a Gardatótól megindultam délnek; attól kezdtem félni, hogy Rómát nem találom a helyén, hogy a város lejjebb költözött s hogy mindig távolabb lesz tőlem, mennél jobban közeledem hozzá. Ne nevesse ki az öreget, a ki oly későn jut ahhoz, mit a családi boldogság után mindenkor a legnagyobb üdvösségnek tartott.

A hangja szinte elakadt a megindultságtól s aztán folytatta :

— Még az éjjel is, a mint visszagondoltam ifjúságomra, a beteges vágyra, mely ez ország felé vonzott s a melyet oly sokszor fojtott el bennem hol a kényszerűség, hol a kötelesség, már-már azt hittem : vasuti katasztrófa vagy hirtelen halál elzárja előlem Róma kapuját — akkor, a mikor már ott állok előtte. De most, hogy rövid álom után föleszméltem, most már biztos vagyok benne, hogy beérek Rómába !

De mi az ott ? A reggel egyre világosabb lesz s arról a helyről, hol a városnak kell feküdni, ide látszik valami, — távolról úgy, mint egy az űrben lebegő gömb. Később kiderül róla, hogy a Szent Péter kupolája, fenségesen meredve az ég felé, amelynek dicsőítésére emeltetett.

Itt, mikor ez a magasztos tárgy, Michel Angelo ez isteni gondolata tűnik föl az utazó előtt, itt kezdődik meg Róma. Itt kezdi az ember érezni Rómát.

Öreg utitársam Róma-érzése akként nyilatkozik meg, hogy föltekint az égre. Az ajkai mintha mozognának. Nagyon gyanakszom rá, hogy imádkozott . . . Engem is valami sajátos hangulat fog el, olyan, a minőt régen nem éreztem. Azt hiszem, hogy ez a hangulat — a boldogság volt.

Aztán egyszerre csak berobogott a vonat egy földött pályaudvarba, a hol semmi sem emlékeztetett Rómára. A hordárok s a vasuti alkalmazottak csakugy szaladgáltak benne, mint akár Brüsszelben, s az utasok éppen úgy ügyetlenkedtek s állták mindenütt egymás útját, mint akár Püspök-Ladányon. Hajszolása az utitársaknak, keresgélése a podgyásznak, kérdezősködések a csatlakozó vonatokról, — kint pedig a pályaház előtt omnibusz-lovak prüszkölése, ostopattogás, hotelportások ajánlkozása, bérkocsisok kínálkozása, — ez mind nem volt római.

Közös utitársunk, a ki előre ment kvártélycsinálónak, szállásbiztosnak, a kijáratnál várt bennünket.

Bocsánatot kérek sovinszta honfitársaimtól, ő is német volt. S nem is kívánok itt soha másfajta utitársakat, mert a németek utaznak Olaszországban a leglelkesebben.

Ez a fiatal ember még biztosabbra vette Rómát, mint én. Hadnagy volt a szász királyi hadseregéből, ki arra használja föl kéthavi szabadságidejét, hogy megnézi a világ legszebb országát s mesél aztán otthon a bajtársaknak renaissanceról meg gótikáról, humanizmusról és cinquecentóról, Thorwaldsenről és Canováról. Csak a vizitkártyája árulta el, hogy katona, mert külföldön

utazván, természetesen polgári ruhát hordott és se lóról, se kutyáról, sem asszonyokról (már tudnillik katonásan) nem beszélt. De a gyáros se az ő mesterségéről. Mikor a firenzei table d'hôte-nál egy németországi ismerőse valami üzleti kérdést talált hozzá intézni, azt felelte:

— Én most nem szallagokban utazom:

— Hanem műtörténetben — tettem hozzá névetve.

Felültünk egy kocsiba s behajtottunk a városba, Hassler urnak, egy svájci vendéglősnek egyszerű stilü szerény házába, mely (akkor még) a Bocca di Leone s a «delle Carrozze» utcák sarkán volt a körző közvetlen közelében.

Ebből a házból indultam ki elfoglalni Rómát.

II.

A MÁSODIK ÚT.

(1893.)

Mikor az ember másodszor utazik Rómába, akkor ez olyan, mintha hazamenne. S ha igaz az, hogy mindenütt rossz, de legkevésbé rossz otthon, akkor könnyen érthető, hogy Rómába, a hol mindannyian otthon vagyunk, miért vágyódik az ember másodszor még sokkal inkább, mint első ízben.

Ez a város, mely sohase hagyott békét az embereknek, most is nyugtalanítja őket. Régente leigázta azokat a fegyverek s a hit hatalmával, ma pedig meghódít bennünket multjának megelevenülő emlékeivel: históriájával, mely a világ legtanulságosabb epopeája; romjaival, melyek fölött és mellett egy szép Uj-Róma emelkedik; és gyűjteményeivel, a melyek oly nagyok, hogy eltéved bennük még a legbiztosabb emlékezet is.

S itt a bökkenő. Ez az, a mi nyugtalanná teszi a Róma-járót. Más várost, há még oly nagy is, fölfog, megért az ember hamarosan, de a világ városának, az «urbs»-nak idő kell és tanulmány.

Rómát nem elég kívülről megnézni. Rómának lelke van, a melybe bele kell mélyedni, a melyet meg kell fejteni.

Egy dán királyi herceg, ki abban az időben érkezett Rómába, mikor Thorwaldsen volt a «Café greco» legünnepeltebb törzsvendége, azt kérde nagy honfitársától, mennyi ideig kellene itt maradnia, hogy megismerje a várost.

— Fenség — felelte Thorwaldsen. — Tessék ezt olyantól kérdezni meg, a ki már régebben tartózkodik Rómában, én csak tiz esztendeje vagyok itt.

Goethe is panaszkodott, hogy csak rövid ideig (másfél esztendeig) élhetett Rómában. Stendhal pedig úgy nyilatkozott, hogy az embernek tulajdonképpen a féléletét kellene itt tölteni, mert «mindenütt csak tengődik, egyedül Rómában él az ember».

Érthető hát, ha a magunkfajta felületes utazó, a kinek egy-egy római tartózkodása csak hetekre terjedhet, alig várja, hogy meglássa újból a tanulmányak és az élvezetek ezt a mélységes és kiapadhatatlan forrását, a *rerum pulcherrima* Rómát.

Mikor az ember elmegy innen, irigyel mindenkit, a ki itt marad (még tán azt a béna ujságárulót is a Colonna-téren), — ha visszatér, sajnál mindenkit, a ki otthon kénytelen maradni, még

talán a magyar miniszterelnököt is. Ezzel a sajnálkozással a szivemben indultam el Nápolyból egy szép áprilisi napon a világ székesfővárosa felé, ugyanazon a napon, a melyen második Vilmos német császár vonult be oda megünnepelni Umberto királynak és nejének ezüstös menyegzőjét.

Az uton rettenetes híreket hallottam a tiberis-parti állapotokról. Minden hotel, az összes magánlakások elfoglalva s még a közeli környéken sincs egyetlen szoba, mely kiadó volna ; — Frascati, Albano és Tivoli is zsufolva ; azok a római fogadóházak pedig, melyek számításból föntartottak néhány szobát, személyenkint ötven, sőt száz frankot is fizettetnek egy fekvőhelyért. Mindezek a hírek bennünket (engem és magyar utitársaimat) nem ijesztettek. Zsebemben volt Hassler urnak telegrammja ama kellemes tartalommal, hogy öt év előtti vendégét és társait szívesen látja a hoteljében, melyet időközben a «bocca di leone» utcából áthelyezett a Pincio magaslatára, a SS. Trinità de' Monti női zárda szomszédságába, az olasz főváros legegészségesebb helyére. Mi már tudtuk, hogy tisztességes ágyban fogjuk tölteni a római éjszakákat és nem a Bernini kolonnádjai vagy a Panteon oszlopcsarnoka alatt. Egy fölöttünk és sorsunk fölött szánakozó olasz-

nak megmutatván a *salvus conductus*om-ról szóló igazoló okmányt, az egyszerre a legmélyebb tisztelet legalázatosabb hangján kezdett velünk beszélni s olyan áhitattal forgatta kezében a szűkszavu táviratot, mint valami szent olvasót. Az olyan idegen, a kinek ilyenkor Rómában szállása van, nem közönséges «*forestiere*» s méltó minden benszülöttnek tiszteletére.

A mi benszülöttünk egyébaránt igazándi újrómai volt, tipusa az új korszak modern olasz polgárának, erősen királypárti, dühös pápa- és papgyűlölő abból a fajtából, melynek egy tagja így szólott egyszer Stahrhoz: «Tudja-e uram, mi kell egy kapucinushoz? *ci vuole tre braccie di drappo, due e mezzo di corda, e un birbone.* (Kell hozzá három rőf posztó, harmadfél rőf kötél meg egy huncut.) Mert ilyen a mai olasz. Retorziót gyakorol, s minden módon, szóval és írásban, gúnnyal és kegyetlenséggel tör azok ellen, a kik őt oly sokáig homályban és elnyomva tartották. A mi példányunk e mellett teljesen otthonosnak látszott a saját hazája belpolitikájában, de épp olyan tájékozatlannak minden kérdésben, mely a külső politikát érdekli.

Megkérdezte tőlünk, hogy hová valók vagyunk?

— *Siamo Ungheresi*, — feleltük.

Sorba nyújtotta mindenikünknek a kezeit, mind a kettőt, s elragadtatással kiáltá :

— *Sono molto allegrato, — amo tanto i tedeschi !*
(Nagyon örvendek, — annyira szeretem a németeket !)

Aztán bámulatos folyékonyssággal fecsegett a hármasszövetségről, a szolgálatokról, melyeket a németek az olasz egységnek tettek s a rokonszenvről, melylyel e derék nemzet iránt ő és érdektársai — már tudniillik a többi olaszok — viseltetnek. A mikorra megmagyaráztuk neki, hogy nem vagyunk se osztrákok, se németek, s hogy az előbbi «nemzet»-tel kompániában csináltunk egy olyan államot, a melyet valamikor mint politikai különösséget, egy alkotmányjogi kétfejű csodaborjut fog megbámulni a világhistória, — már Capuába értünk.

Emberkénk, a ki olyan hézagosan tudta a 19. század történetét (a mely pedig nem minden érdekesség nélkül való), sokkal járatosabb volt az ókori események körül. Capuánál a púni háborukat emlegette, a melyek miatt Hannibálnak és nekem annyi kellemetlenségeink voltak. Az előbbinek azért, mert verést kapott a rómaiaktól, nekem pedig, mert historiae professzorom azt követelte, hogy e háboruk történetét, melyek szerte a világesemények legfontosabbjai közé tar-

toznak, szórul-szóra kell bemagolni Somhegyiből. Még ma is jobban tudom citálni az öreg Somhegyit, mint az öreg Tacitust, pedig Cornelius Tacitus volt annyira klasszikus, mint néhai jó Somhegyi József.

Capuát tulajdonképpen meg kellene tekinteni, nemcsak híres nagy amfiteátrumáért, de az asszonyaiért is, a kik egyenes leszármazói azoknak a csábító Circéknek, a kik miatt a kartagói hadsereg vitéz katonái úgy elpuhultak, hogy a második puni háború Somhegyi bebiflázásán kívül még rájuk nézve is érzékeny vereséggel végződött. Római útitársunk azonban biztosított bennünket, hogy Új-Capua hölgyei a nemükön kívül semmiben se hasonlítanak a régi város harcost tévesztő és hadsereget elernyesztő szépeihez. Rútak azok és piszkosak mindannyian, a szépségük híre csak mese talán . . .

Tehát csak volt ! Mindenütt ez a szó : *fuit* ! Ez az egyetlen szomorú szó, mit az ember olaszországi utazásai alatt hall, — de ezt aztán mindenütt hallja. Ezen az egész szép országon ez egy szóban megnyilatkozó fájó dal hangzik végig régi dicsőségről, mely késik — akár a magyar dicsőség — az éji homályban, a régmúlt hosszú éjszakájának sötétjében, a melynek nem lesz többé soha virradata . . . S nemcsak városok sírkövén

olvasható ezen végzetes szózat, nemcsak régi paloták dűledező falain, — egy egész típus emlékéen is ott szomorkodik a legfeketébb betűkkel: *volt*. Hol van a capuai nővilág igézete, isteni termete, pazar jelmeze? Hol vannak e szirének fehér karjai, ruganyos tagjai, üdvöt kínáló szemei? Mindez nincs többé. Ezek helyett csak közönséges piszkos némberek, a milyenek bőven találkoznak minden olasz városkában, hamar elvirágzó tüzes leányok fekete tagokkal, és megpuhult asszonyok, a kik már húszéves korukban nem keltenek érdeket, szerelmet, — de még csak kíváнатot se. Láttam belőlük néhányat beszállni a szomszédos kocsiba. Nem tartanak biz ezek itten vissza öt percre se egy új Hannibálnak élvsóvár seregét! Sietne az oda, a hol szebbek az asszonyok.

És, hála Isten, mi is oda megyünk.

De ime, közeledünk már a tudományok egyik legnagyobb állomásához, Monte-Cassinohoz. Úgy áll ott fönn a hegy magasán ez a hatalmas kolostor (inkább várkastély mint zárda), akár egy megdönthetetlen dogma a legerősebb meggyőződés tudatában, s azzal a biztossággal tekint le a völgybe, mely csak a hitelvek privilégiuma. Mintha mondaná: én győzhetetlen vagyok. S valóban az, mert két nagy erőssége van: a hit

és a tudomány. A hit, szent Benedek hite építette, s a tudomány, a bencések tudománya tartja fenn. Ez a bencéseknek Subiaco után legrégibb klastroma, melyet maga a szent rendalapító, a ki «*spiritu justorum omnium plenus fuit*» építtetett, hogy mentsvára legyen a tudásnak s a hasznos munkásságnak. Mert ez a derék rend nemcsak arról híres, hogy pompás likőrt tud gyártani s azt ügyesen eladni nagyban és kicsinyben, de arról is, hogy megnemesítette a munkát, uralkodóvá tette a kötelességet és trónra ültette a tisztos ipart a kolostoraiban, s nem azt tartotta a barátok egyedüli hivatásának, hogy jól táplálkozzanak. Náluk nem a refektórium a legfontosabb helyiség, hanem a bibliotéka. Ez a rend, s különösen annak «*monte cassino*»-i históriailag is legfontosabb telepe mindenkor előre vitte a tudományt, gazdagította folyton az emberi szellemet kutatásának eredményeivel, s öregbítette azt könyvnyomtató és kromolitografikus intézetével, a melyek virágzó iparvállalatok ma is négyezer-négyszáz lábnyi magasságban a tenger kéksége fölött. A tudományok történetében előkelő helyük — talán éppen proscénium-páholyuk — van a bencéseknek, kik sohase gondoltak kizárólag a maguk és rendjük gazdagodására, de mindenkor a tudományéra, a melynek művelése nekik

rendi kötelesség, kedves időtöltés és szent gyakorlat volt. Gazdag könyvestáruk, melyben sok kitűnő miniatűrfestéses remeke van e barátok szorgalmának és művészetének, még ma is nélkülözhetetlen forrás a középkorral foglalatoskodó történettudósnak, valamint az impozáns levéltár is, mely a legrendezettebbek közé tartozik egész Európában. Szent Benedek és az ő szent rendje valóban megérdemelték, hogy Dante emléket állított nekik nagy eposzájában, mert úgy fogták föl a hivatásukat, mint maga a költő, ki a rendalapító szájába a következő szép szavakat adja :

Ché, quantunque la Chiesa guarda, tutto
È della gente che per Dio dimanda,
Non di parente, nè d'altro piu brutto.
(Div. Comm. Parad. 22.)

Papgyűlölő olaszunk is bizonyos tisztelettel beszél a monte-cassinoiakról, s azt mondja, hogy ha szent Benedeken meg szent Danten kívül is így gondolkozott volna minden pap és minden barát, minden pápa és minden püspök, akkor . . .

Nos, akkor az egyház nem állana oly gyakran szemben az államokkal s a saját híveivel, — de nem is volna talán olyan hatalmas, hogy még gróf Károlyi Gábor se bír vele . . . (Ezt az utolsó megjegyzést persze már egyik honfítár-

sunk tette, mert nemes grófunk híres nevét Torino-n túl nem ösmerik az olaszok.)

De ne politizáljunk. A politika sehol se olyan kúszált, és sehol se annyira kiszámíthatatlan, mint éppen Rómában, a hová közeledünk. Itt, a hol nyugatnak és keletnek a törekvései találkoztak, a nemzetközi huncutságok e boszorkánykonyhájában, itt érzi legjobban az ember, hogy a politikai nóta minő komisz nóta. S különösen komisz akkor, midőn arról dalol, hogy emberek gyűlölik egymást, mert nem születtek *egy* vallásban, vagy a mennyiben egyhitűek, összevesznek valamely aprólékos kérdésen és üldözik egymást «Istennek nagyobb dicsőségére» és a jelenkor legnagyobb szégyenére.

Éppen most halad el vonatunk Aquino mellett, hol az «angyali doktor» született, aquinói szent Tamás, a kinek követői : a Thomisták egy könyvtárt irtak össze a Duns Scotus iskolája ellen, míg ezek, tudniillik a Scotisták, egy éppen akkora könyvtárral rukkoltak ki a Thomisták ellen. S az a sok prédikáció, a melyeket eldörögtek egymás tanainak a megsemmisítésére ! Ezekből az iratokból is sok van a monte-cassinói apátságban, mely kegyelettel őriz minden ereklyét, mely a Doctor angelicusra vonatkozik, a ki itt, a világ e legszebb kolostorában kapta első nevelését.

Körülbelül fele útján vagyunk Rómának. Még egy-két stáció és benne vagyunk a régi pápai államban, rövid két óra alatt pedig elérjük a Campagnát, a hol már római látképet kapunk. Ott már rossz ugyan, de klasszikus a levegő. Kisértetiesen emelkednek ki a vigasztalan pusz-
taságból a régi erődítmények megmaradt kőfalai, elromlott vízvezetékek düledező romjai, egy-egy síremlék, magában szomorkodó szürke fa. A tájék egészen színtelen, nincs benne semmi vidámság. A mélabú még a birkákat is elkeseríti; ezek is csüggedten hajtják le fejüket s mintha jobb koszt után vágyódnának, kelletlen bégetéssel legelik a történelmi talaj megbarnult fűvét. S a pásztorok, ezek az olcsó és háladatos modelljei a Rómában dolgozó idegen piktoroknak, kecskebőrös válltakarójukkal, római táj- és genreképekből oly ismerős süvegeikkel, hosszú barna hajukkal, olaj-szinű halavány arcukkal, a melynek egyedüli életet a belőle tüzesen kivillanó fekete szempár kölcsönöz, — ezek a pásztorok is oly melan-
kólikusak, mint maga a tájkép, a melynek ők itt az egyedüli emberalakjai . . .

Ha az ember nem tudná oly biztosan, akkor el se hinné, hogy Róma legközvetlenebb közelében van. Semmi se árulja el a nagy város szomszédságát.

Róma egyszerre nyilatkozik meg előttünk, mint a hogy néha váratlanul jön a szerencse is. Más nagy városokat mérföldekkel előbb előre hirdet egy füstölgő gyárváros vagy virágzó nyaraló-telep, mindenesetre pedig az ország- és mellékutakon egyre elevenedő népelet, mely valóságos zsongássá válik, mire az utazó az emporiumba ér.

Itt ellenben mentül közelebb jövünk a városhoz, annál nagyobb a hangtalanság, ez a különleges campagna-csönd, melyhez oly kevésbé illik a modern sebes vonatnak zakatolása.

Ez pedig zakatol, dübörög és prüszköl, mint a hogy még talán sohase zakatolt, dübörgött és prüszkölt vasuti vonat Itáliában. Mert rengeteg sok utazót visz magával s az óriás gőzmozdony alig győzi a kolosszális emberterhet, mely Rómába siet — nem mint mi «forestiere»-k, bámulni a Panteont és kicsinyleni a San Pietrót, hanem — hogy lojálisan ünnepelje a királyi párt, a melynek «nozze d'argento»-ja, jubiláris házasságnapja, most a héthalom városának nagyobb kiállításos objektuma, mint akár a keresztény Kolosszeum: a szent Péter nagy bazilikája. S csakugyan, mikor beérünk Dioklécián fürdőihez, a melyeknek városrészt elfoglalt széles területébe építették be a modern Rómának prózai pályaházát, mindjárt

látjuk, hogy nagy dolgok történnek és nagy dolgok készülnek a Capitale-ban.

Nem gladiátori viadalok, naumachiák és gimnasztikai erőgyakorlatok ókori stilben, de a legújabb Rómához méltó fejedelmi és népünnepek, melyekkel e mutatványokat és ünnepeket oly virtuóz módon rendezni tudó város tiszteli meguralkodóját és annak uri vendégeit. Minden csupa dísz, merő aranyozás, draperia, zászló és virág, mely ékességekkel ezelőtt pár órával fogadták a németek császárját és császárnéját. Mindez a sok cifraság itt marad, míg csak tovább nem utazik a vendégudvar, bucsúzáskor csak a virágokat s a zöld guirlandokat meg a színes lampionokat fogják fölfrissíteni a római villák kaméliát, rózsát és egyéb bimbódíszot oly bőven termő ültetvényeiből.

De most még nem hervadtak el az üdvözléti illatos, parádés virágai s a váróház belső csarnoka úgy néz ki, mint egy fényesen dekorált bálterem.

S aztán megint benn ülök egy római carrozzában, mint évekkel ezelőtt és ugyanazzal a vágyódással, nem kisebb örömmel, mint első ízben vonulok be Rómába, mely annyi idők után már megint a világ városa lett.

Ide néz megint Európa és az egész világ. Min-

den más politika szünetel keleten és nyugaton, mert a «királyi» Róma ünnepel — fejedelmek, királyi hercegek és főhercegek oly nagy számmal vannak itt, mint korszakok óta sohasem. A «Via venti Settembre» és a «Via Nazionale» — Rómának e második korzója — fényesen föllobogózva, az utcák zászlótartóin az ünnepségekre egybesereglett olasz városok és községek címeres lobogói, az erkélyeken szőnyegdísz, a házak homlokzatain előkészületek a ma kezdődő és öt napon át minden este ismétlődő kivilágításhoz, melylyel a Senatus Populusque Romanus ünnepli az ezüstmenyegzős párt. Az utcákon mindenki az ezüstitakodalmat emlegeti (ámbár éppen akkor vol' az ezüst rohamos árhanyatlásának az időszaka), mindenki Umbertóról és Margheritáról beszél, de még többet az «imperatore»-ről, a ki észak honából jött a déli városba megpecsételni a nemzetek és uralkodók szövetségét. Bizonyosbüszkeséggel emlegetik a «nozze d'argento» legelőbbkelő vendégének, Guglielmo császár nevét, mint mikor szegény házhoz nagyuri látogató száll meg

Már a Via Sistinán vagyunk, a kocsi még egyet-kettőt zöckken s megáll a Hassler-hotel előtt, a melynek barátságos vendéglőse nyájas arccal siet bejelentett vendégei elé. Ez a nyájas

arc sokat ér Rómában (többet, mint a Banca Romana részvényei) most, mikor le van foglalva minden kő, a melyre álmos fejét lehajthatná a fáradt idegen. Nem is kevesen irigyeltek érte. Pár perc alatt fönt voltam a harmadik emeleten (a mi itt bel-étage), s midőn az ablakhoz léptem, akkor éreztem csak igazán, hogy ismét Rómában vagyok. Ugyanaz a kilátás, csak kevésbé kiterjedt, mint a Princio kertjének nagy terrásszáról: a város nagy háztengere, templomkupolák, mögöttük a Monte Mario; csupa ismerős magaslatok, egyes kiemelkedő pontjai, jelzőoszlopai a világ e nagy községének, s ime az Angyalvár is kuglófformájával, meg a Péter apostol dómja. michelangeleszk kupolájával, mely mint egy világitó gömb lebeg Róma fölött . . .

A németek césárjának, ki a saját nagykövetsége pazar házában lakik, a Palazzo Caffarelli-ben, nincs ilyen szép kilátása, nincs ilyen gyönyörű Rómája!

POSSESSO

Szótár szerint annyit jelent, mint «birtok», itt annyit, hogy «birtokbavétel».

Különös, minden más birtoktól és birtokbavételnél egyéb jelentősége volt Rómában. A pápa és a pápai nagyuralom dikcionáriumában annyi volt, mint elfoglalása a «Patrimonium Petri»-nek, egy neme az installációnak, melylyel az ujonnan választott «pontifex maximus» birtokbavette az örök várost. Igen szép ünnep volt ez, de már kevesen, vajmi kevesen élnek azok közül, a kiknek részük lehetett benne, mert az utolsót az utolsó-előtti pápa, IX. Pius ülte meg nagy fényességgel; már utódja, a sápadtarcu Leó, a Vatikán mostani illusztris szent foglya, minden ceremóniaság nélkül foglalta el és le azt, a mi neki Rómából maradt.

Nagyszerű nap lehetett az, mikor — 1846. november 8-án — Pio Nono, ez az akkoriban olyannyira bálványozott pápakirály békés birtokbavétele végett Szent-Péter örökének, ragyogó kísérettel kiindult a Monte-Cavalloról, a Quirinál-palotából, hol most egy «buzzurro», egy piemonti székel az egységes olasz birodalom királyaként.

Vasárnapi nap volt, egész Róma népe mind az utcákon szorongott ünnepi köntösben s a közeli és távolabbi környékről, a Campagnáról s a hegyek közül (meg a hegyek mögül!) sok ezeren jöttek az ünneplő városba sokszínű viseletükkel (mely maholnap már csak jelmezkép lesz), cifra zászlóikkal s festői csoportokkal élénkíték a városnak különben is tarka képét. Az ég felhőkkel volt terhes, a nap makacsul rejtőzött mögéjük s csak olykor-olykor mutatta magát egy pillanatra, hogy aztán elbujjon megint egy félórára; néhány-szor mutatóba meg is eredt egy kicsit a máskor jótékony, most kellemetlen eső, — elég ok, hogy a látványosságot leső tömeg bizalmát veszítse az ünnep sikeréhez. De nem veszté el. Már ekkor közmondásos volt az új pápa barátsága az időjárással, mely eddig is kedvezett minden tervének, minden kirándulásának. A régi rómaiak azt hitték volna, hogy jól van az égiekkel, az Olympuson trónoló istenekkel meg Aeolus-szal s különösen az esőző Jupiterrel, — az új rómaiak egyszerűen azt hitték, hogy az új pápát szereti az Isten és az ő dicsőséges fia. A nép hát bizott és remélt s a sűrű felhők dacára nem mozdult a pazarul díszített utcákról. S csakugyan! — a hogy IX. Pius az ő kedélyesen jó arcával a parádés hintájában kilépett az őrség tisztelgése között a

Quirinából, egyszerre megszakadtak a felhők ott, a hol legsűrűbben fődtek el az eget s előtűnt belőlük egész fenségében Phoebus Apolló.

S a népszerű fejedelem mehetett barátságos időben, nyájas verőfény segédlete mellett birtokbavenni az egész világ összes városai minden templomának anyját és fejét (omnium Urbis et Orbis Ecclesiarum Mater et Caput) : a szentséges Lateránt s a föld kerekiségének legnagyobb egyházát, a kereszténység kolosszeumát : Szent-Pétert, meg a pápai szent korona többi becses javait. Dicsőségben, békességben s a római lakosság rokonszenves tüntetése mellett vehette át azokat Istennek nagyobb dicsőségére és a saját hatalmának növekedésére. Micsoda fényes «possezzo» volt ez ! A Quirináltól a Lateránig levezető utcák virágokkal, zászlókkal, szőnyegekkel és loyális feliratokkal díszítve ; ablakokból és erkélyekről s az utcák sorfalat képező tömegből tisztelettől és örömtől sugárzó arcok, lelkes katolikusok őszinte tüntetése, szép leányok és érdekes római asszonyok édes mosolygása, s az ezer meg ezer torokból ezerszer fölhangzó : «Viva Pio Nono !» Ilyet pápa többé nem fog látni ! Ilyet pápa többé nem fog hallani !

Hát még a kíséret fényessége ! Elöl a nemesi gárda (jobbára előkelő római családok ifjú tagjai,

s a legkatolikusabb francia legitimisták vitézlő fiai) gyönyörű lovakon, melyek az akkori Róma legszebb paripái voltak ; utánuk a pápai csapatok tisztjei legteljesebb díszben, meg a svájci gárda az ő korszerűtlenül cifra harlekinszerű egyenruházatában, s a pápai hivatalnokok díszöltönyeikben, a római arisztokrácia tagjai (csupa herceg!) egymással vetekedő drága köntöseikben, lengő köpenyeikkel és strucctollakkal ékes fűvegükkel; aztán a «Crocifero» (a kereszthordozó) középkori kosztümben fehér öszvéren s a szent egyház szent jelvényeinek többi őrzői és hordozói, mindannyian egymástól különböző jellemzetes föltetben, azután a sok Monsignor : érsek, püspök, kanonok s más rendű főpap, egy részük szintén lovon, díszesen szerszámozott nemes állatokon s vagy hatvan kardinális, köztük aranyos diszkocsiján a mosolygó Pius, ez a boldog ember, a ki nem sejtette akkor, hogy olyan boldogtalanság várakozik reá s hogy a «possesso» édes farsangjára elkövetkezik a «Venti Settembre» kellemetlen böjtje . . .

Szép látvány lehetett, elsőrendű néznivaló volt ez a «possesso» *Wittmer*, a jeles történeti festő, akkoriban képet pingált róla s azt a nevezetes momentumot színezte vászonra, mikor a pápa kíséretével s az örömujjongó tömeggel a Konstan-

tin diadalkapuja mellett halad lateráni útjában a Kolosszeum felé. A ki hozzájuthat, nézze meg ezt a mozgalmas, eleven és tarka képét az utolsó «possesso»-nak, mert Róma utcáin nem lesz az látható többé soha . . .

Az meg épen különleges római «possesso» volt (s csak egyszer esett meg, a mióta áll a világ s annak örökös városa: Róma), mikor az Aracoeli-templom *bambinó*-ja, a római katolikusok e kedvenc Jézus-gyermeke lefoglalta magának a pápa fényes díszhintőjét, ugyanazt, a melyben Pius indult ki röviddel azelőtt békés úton meghódítani, possessoba venni Petrusnak drága örökét. Sok-sok idővel azután, hogy Péter apostol az akkortájt pogány Rómában prédikált (tizen-nyolcszor száz évvel utána) jött egy «veszedelmes» esztendő s egy «különös» idea: az emberek szabadok kívántak lenni. Ezt az eszmét, mikor az szárnyakon röpül egyik országból a másikba, s mikor az harcra fegyverez föl mindenkit, a ki csak fegyvert tud emelni, s mikor az függetlenséget és alkotmányi biztosítékokat kér a világ uraitól, a kiknek uralmát megunta, úgy hívják: *forradalom*. S mikor ez az eszme, ez a forradalom (igaz, hogy egy kissé szelidebb formában, mint másutt) megjelent Rómában, elsőben is azok ellen fordult, a kik hatalomban duskáltak

s a Vatikán és Quirinál nevű halmoknak nevezett vakandturásokról akarták kormányozni a világot : a pápa s a biborosok ellen. Ah, ez a forradalom nem valami sokat végzett a világ fővárosában, de összetörte vagy elégette a kardinálisok hintóit s a Tiberisbe — mennyi mindenféle van már ebben a folyóban! — a sárga Tiberisbe hajigálta azoknak roncsait, s a vad republikánusok már ugyanerre a dicstelen sorsra szánták, halálra ítélték a pápai díszhintót is. Rettentő csak elgondolni is, hogy hová, mily végletekre ragadhatja el a tömeget a rombolás szertelen vágya s a forradalom tüze! — már a pápa parádéskocsija se volt sérthetetlen, már a szent jármű is veszélyben forgott. Szerencsére akadtak a republikánusok közt is mérsékelt férfiak (Beschwichtigungs-Hofrathok, a mint őket akkor a német udvaroknál nevezték), kik egy szerencsés rögtönzéssel elhárították az egyháztól a fenyegető veszélyt s megmentették a parádés vehikulumot. «Igen, vegyük el a pápától», — mondták a bölcs férfiak, a kiknek hálátlanságból még nem állítottak szobrót a Lateran terén — «de ne zúzzuk össze, ne semmisítsük meg és ne dobáljuk megszentelt alkatrészeit a Tevere piszkos habjai közé, hanem ajándékozzuk azt (hiszen most mi vagyunk itt az urak és nem a Senatus Populusque Romanus),

adjuk oda a Bāmbinonak, az Aracoeli-beli Bāmbinellonak, a kinek van már mindene: nagy tekintélye, népszerűsége, sok drága holmija: finom pólyája, fényes ruhácskája, mindenféle ékessége, nem egy öröksége, de kocsija még nincsen néki.» S a népharag egyszerre elült, lecsillapodott; — a legrepublikánusabb római is beadja a derekát és jámbor módon vet magára keresztet, ha a Bāmbinellóról van szó. Megkimélték hát a pompás járművet és örök tulajdonul adták az Aracoeli bāmbinójának. S a megajándékozott baba «possezzo»-ba is vette: egy szép napon az Aracoeli kolostorbeli barátok végigsétáltatták a korzón. Egy kövér szerzetes tartotta az ölében, s mikor végig robogott vele a népes utcán, boldog volt, a ki hozzáérhetett a «gyermek» díszes öltönyéhez, vagy akár a hintó aranyhimzésű párnázatához is. Micsoda processzió volt ez! Az egész korzó csakúgy hemzsegett a gyermekektől, a kiket nagyszámban hoztak ide a szüleik, hogy gyönyörködjenek a Santissimo Bambino körmenetében.

A gyermekvilág tudvalevőleg egyenes, hivatalos összeköttetésben áll a kapitóliumon épült templommal s annak legdrágább kincsével, a fő-és ark-bāmbinóval. Itt tartatnak évente karácsony szent ünnepén a híres gyermek-prédikációk is.

Fiuk és leányok, a kik alig tudnak még folyékonynan olvasni, meglepő folyékonysággal tartják itt szentbeszédeiket a világ különböző hivságairól, az emberek soknemű gonoszságairól, az erkölcsök rohamos sülyedéséről és más olyan tárgyakról, a melyekről véleményt mondani és tanácsot adni köztudomás szerint 8—10 éves gyermekek hivatvák első sorban. E prédikációk egyébaránt sokkal nagyobb keresettségnek örvendenek, mint a felnőtt lelkészek szentbeszédei. A közönség tódul hozzájuk, mint a *Falstaff* első előadásához . . . Mondják, hogy azokból a fiucskákból és leánykákból, a kik ilyenkor itt szónokolnak, válnak később azok a híres mimikusok és nagy tragikusok, a kikért egész Európa méltán irigyli Itáliát.

Tehát ez is szép egy «possesso» volt, mikor a nagy világ leghiresebb bambinója a római «kis világ» asszisztenciája mellett birtokba vette Szent Péter örökösének, Krisztus földi helytartójának aranyos kocsiját. De azok közül is, kik e fényes ünnepséget látták, már vajmi kevesen élnek. Ez se tegnap volt . . .

Most már csak egyféle «possesso» létezik Rómában. Az, mikor megérkezik az idegen s néhány heti vándorlás, nevezetesség-bejárás és kövezet-koptatás után érteni kezdi Rómát (a melyet

azelőtt csak sejtett), s örömének, mámorának boldog érzetében azt hiszi, hogy ez a sok szépség, emlék, tradíció, mind az övé s csak ő érette van mind, s ebben a hangulatban birtokba veszi, a saját birtokába ezt a mesés várost, s Rómától, Róma csodáitól részegen kiált föl: Róma az enyém!

Az a jó ember persze, aki ötletszerűen rándul ki az örök városba, mert véletlenül «olcsó» zárandoklatot visz bele a városi menetjegyiroda (utazás Rómába és vissza, egy heti teljes ellátással a Minerva-hotelben: 150 forint, — herreinspaziert, meine Herren!), az persze nem jut el a possesso-hoz, nem éri meg, hogy birtokba vehesse a városok városát. Ő látja a pápát, de nem látja Rómát. Elvezetteti magát a zárandoknyájával Szent Calixtus katakombáiba, a Caracalla fürdőihez, a Palatinus hegyére, a kapitóliumra, a fórumra, a kolosszeumhoz, Szent Péter és Szent Pál gyönyörű dómjaihoz s a többi pogány meg ó- és ujkeresztény emlékekhez (s csak azért nem ül föl a Mark Aurél császár bronzlovára, mert ez a «szórakozás» nincs benn a programban), de nem látja meg a fáktól az erdőt, a sok római nevezetességtől Rómát.

Az a másik jó ember, a ki a «Cook and Son» cégtől veszi meg két hónapig érvényes körutazó-

jegyét, s e hatvan nap alatt (a melyből tizenkettő jut Rómának és környékének) végigrobogja a legsebésebb vonatokkal egész Itáliát Nizzától Palermóig és vissza Messinától Velencéig, az se juthat hozzá, hogy possessoba vehesse a «Roma æterná»-t. Ez az úr is sokat lát, benyargal minden nevezetességet, bekukkan minden megcsillogozott helyre, örökké belépődijakat és borra-
valókat fizet, a miknek fejében egy-egysort aláhuzhat a Baedekerében, — de ha fáradtan (és minő fáradtan!) hazaér, épp oly kevésbé tudja emlékezetében megkülönböztetni a más-más muzeumokban látott Atleta-szobrokat, mint a különböző hotelekben hajlongó főpincéreket. (A kik szintén az elcserélésig hasonlítanak egymáshoz.)

Róma épp abban különbözik minden más városától a világnak, hogy bele kell magát élnie az embernek. Míg Bécset, Párist vagy Berlint az idegen megérti az első órában, addig Róma ugyancsak sok munkát ad vendégének, míg ez a hármas jellegű város — az antik, a keresztény és a modern Róma — szellemét magába felszívni, azoknak ellentéteit kiegyenlíteni képes s végre egységes benyomásra téve szert, tájékozni tudja magát benne. Kemény próbára teszi az ember történelmi gondolkodását, képzelőtehetségét, mű-
érzékét, tudásvágyát, — mindazt, a mit Róma

szemlélete igénybe vesz. Ez egy város, a melyet meg kell ülni. A megértését ki kell vívni. Hogy otthon lehessen benne az ember, arra rá kell szolgálni. Készülni kell rá otthon és dolgozni kell benne. Én ugyan nem ismerek nagyobb és szebb szórakozást egy római tartózkodásnál, de olyan szórakozás ez, a mely munkának is beillik. Vagy ha jobban tetszik, olyan munka, a mely beválik szórakozásnak is.

Azt hiszem: mindenki, a ki Rómába jött (s persze nem a zarándokokról, meg a körutazókról beszélek), keresztülment azon az emésztőlázon, mely az első napokban, sőt heteken át is meggyötri a szemlélőt. Csak a szerelmes ember, a ki még nem tudja, vizsontszeretik-e, csak az érezhet ehhez hasonló kétségeket. Ilyenkor még kételkedik magában is, meg Rómában is. Itt van végre a városban, a hova oly régóta kívánczozott, s itt nem egyezik meg minden a tanulmányaival, a képzeletével; az ítélete meg van tévesztve, mert még a könyvekből fölszedett nézetek helyébe nem nyerhetett újakat, eredetieket. Még nem találta meg önmagát Rómában. Még kaoszban keveredik össze előtte a csodálatos község nagysága, szentsége, összes rejtelme, minden emléke. A kövek, a formák, a romok, a színek, a falak, a vásznak, — mindez még talány, ezer meg ezer

képtalány neki. Míg végre a szeretetteljes készülés, a gondos előretanulmányozás által megkönnyített szemlélet megszólaltatni kezdi előtte az emlékeket, s ő érteni kezdi a kövek sajátos nyelvét, a márvány-okmányok hieroglifáit, mind e fölírásokat, a melyek históriát foglalnak magukban. Az értekezések, csevegések, tanulmányok, füzetek és könyvek, amelyeket Rómáról, annak korszakairól, uralkodóiról, művészetéről, multjáról és hagyományáról olvasott, harmóniába kezdenek jönni azzal, a mit most ő maga lát, — a köd oszlani kezd s a megértés napfényében nyilvánkozik meg előtte Róma!

Ez a «possesso».

Igy vettem én is, mint előttem oly sokan, birtokba ezen emésztőláz után az örökké tartó Rómát, *cui par est nihil et nihil secundum*. Ott álltam a San-Pietro in Montorio teraszán, a Janiculus hegyén s az esteli világítás napos fényénél néztem le az előttem elterülő királyi városra. A sok egetkérő kupola, köztük Michel Angelo remeke, mely Szent Péter teteme fölött nyúlik a magasba fel, a város históriai halmainak emelkedései, itt ott egy karcsu torony, vízmű, a különböző tereket diszító obeliszkek, melyek mint földbe tűzött sétatálcák néznek ki a távolból, háttérben a principé-k büszke villái elegáns kaszinóikkal,

mögöttük a szabini és albanoi hegyek láncolata,
még hátrább az Appenninek már-már homályba
vesző csúcsai . . .

A mit ez a két gyenge szem lát, az legalább kis
időre mind, mind az enyém!

Róma! — csodállak és szeretlek!

FONTANA DI TREVI

Nagyon fontos, hogy az ember, ha Rómában van, lássa meg a pápát, — de még fontosabb, hogy elutazása előtt igyék egy kortyot a Fontana di Trevi vizéből s dobjon óriás medencéjébe egy picinyke pénzdarabot: ezüstöt, bronzot vagy akár vörös rezet. Egy «soldo»-t, a hogy Olaszországban a franknak huszadrészét hívják még most is. A bucsú-kortytyal lekötelezi a vizi-nimfákat, az áldozatul dobott obuluszszal pedig megvesztegeti Neptun vizi Istent, — mindkettővel együtt biztosítja magának azt a szerencsét, hogy megint visszatérhet az örök városba. Mikor öt év előtt Rómában jártam, nem láttam a pápát, de mikor elutaztam, arra utasítottam a kocsisomat, hogy a Fontana di Trevi felé hajtson.

— *E un corso speciale* (ez külön út), — mondá a diplomata-kocsis.

— *Va bene! Avanti!* (Jól van, előre!)

Az extra-út külön fizetendő nyolcvan centesimóját megéri az a tudat, hogy visszatérhetek még egyszer a világ városának antik csodáihoz, művészeti remekeihez, pazar palotáihoz, délszaki virágokkal pompázó kertjeihez, nyájas népéhez,

szép asszonyaihoz és hús forrásaihoz, a melyek közt legszebb a Fontana di Trevi.

M. Agrippa, Augusztusz császár veje, Rómának ez a szenvedélyes szépítője, vezette be a szabini hegyekből az *Aqua Virgo*-t, a melynek emlékszerű megörökítése előtt kocsim megállott. Azért hívták-e *virgo*-nak, mert a vize rendkívül tiszta volt, vagy azért, mert szomjas katonáknak egy szűzi leányzó mutatta meg a forrását, nem tudják biztosan az archeológiával foglalatoskodók. Ellenben tudjuk a *Trevi* név származását, mely *trivio*-ból ered. V. Miklós pápa itt koloszszális kutat épített, a melynek *három* forrásából ömlött alá hatalmas mennyiségben a pompás nedű. («Trivio» annyit jelent, mint : hármaskeresztút.) Mostani épületét, a római építészet egyik népszerű látványosságát, talán az egész világ legtöbbször és legszebben megénekelt kútját főként két Kelemen pápa áldozatkészségének köszönik a forrás tisztelői. E néven a tizenkettedik kezdte meg s a tizenharmadik fejezte be a Fontana építését. (Mint a hogy Rómát minden más helytől megkülönböztetésül nevezték *urbs*-nak, akként a Trivio kútját egyszerűen és röviden így hívják: Fontana.)

A pompás kút egy palotának szikla-façade-ja, a régi Conti-palotáé, mely később a Ludovisi-

örökséggel a Buoncompagni-Piombino-család tulajdonába került, míg jelenleg az a Poli-familiáé, ha ugyan jól jegyeztem meg magamnak a sok birtokváltozást, melyeken az érdekes ingatlanság a századok folyamában keresztülment. Építészeti részének Salvi a tervezője, a szoborművei különböző művészekről valók. Ez utóbbiak legjelentékenyebb alakja egy több embernagyságu Neptun (Maini és Bracci társműve), mely szépen emelkedik ki az építészeti háttérből, a mint kagylóalakú kocsiját tritonok által vezényelt tengeri lovak húzzák. Kétoldalt az *Egészség* s a *Termékenység* alakjai Filippo Valle-től, azonkívül még több szobor, dombormű és oszlop. Az egész mű harmóniában akarja egyesíteni az architektúrát és szculpturát, s míg építészeti része a modern Rómának egy minden barokkizmusa mellett is szép homlokzatot adott, addig másrészt márványalakjai is eredeti benyomást tesznek. Legmélyebb hatással azonban a hatalmas sugarakban előzuhanó s a képzelhető legnagyobb márványmedencébe ömlő víztömeg van.

Rómának egyik szerencsés különlegessége a jobbára emlékszerű épületekkel körített források, melyek kedves csörgedezésükkel töltik be az utcákat s kellemesen vegyülnek a kocsik és vasutak, meg az utcai kikiáltók modern lármájába.

Az ember bekötött szemmel azt hinné, hogy erdőben sétál s patakok zörgését, vízesések locsolgását hallja. Minden városrésznek meg van a maga saját külön forrása monumentális közkúttal, vízhordozókkal, élő kaneforokkal s a kutyászánerelet játszi jeleneteivel. Az Acqua Paola a Janiculus-hegyen S. Pietro in Montorio fölött, a Piazza Navona kútjai, a négyesforrás a Barberini-palota mellett, Bernini Triton-ja a Barberini-téren, a Fontana Delle Tartarughe a hasonló nevű piazzán és még sok más, a melyekből zajjal ömlik és nagy mennyiségben az Aqua Vergine, Marcia, Felice, Paola és egyéb klasszikus nevű források szomjoltó vize, — mindezek fényes illusztrációi Juvenal híres mondásának, mely szerint mégis csak «a víz a legelőbbkelő ital». De mind e kút- és forrásművek királya, elseje a Fontana di Trevi, messze elhallatszó vidám csobogásával, melyről azt állította a Staëlné úrasznony Corinnája, hogy ha megszűnnék működni, csend állana be egész Rómában. Ez a víz nemcsak a legszebb, de a legjobb forrás is, a mely csak képzelhető, — édesen izlik belőle a szabini hegyek költészete.

A nagy hír-e, mely e forrást majdnem történelmivé teszi, a babona-e, mely a belőle ivott bucsupohárhoz fűződik, vagy a római élet sajátos

hangulata teszi-e, de én azt hiszem: ez a legjobb víz a világon.

Plinius ugyan azt állítja, hogy az Aqua Marcia a legjobb vize Rómának (*omnium aquarum clarissima et regina*), s ma is legtöbbször becsülik ezt az italt, melynek főkútja a «delle Terme» szép piacát díszíti. Nekem azonban jobban ízlik az Aqua Vergine (ha melegebb is egy Celsius-fokkal) nemcsak költői nevénél, de a hozzá fűződő legendáknál fogva is. A tisztelet, melyben a forrás áll, nem újkeletű. Nem lakta még meg Rómát költő; a ki meg nem énekelte volna. Irtak felőle mindennemű verseményeket: intéztek hozzá himnuszokat és ditirambokat; énekeltek róla mesét, románcot és balladát; zengtek neki elógiomot és enkomiont, — szóval, fölhangzott vizéhez a költészet minden válfaja, csak éppen bordalt nem dalolt róla: a lelkes poétasereg. S jellemző a római hangulatra, hogy a sok fontana-dicsőítő verselő közt még nem akadt egy sem, a ki azt kívánná: bár szakadna a bőséges forrásból víz helyett csupa bor. Még az iszákos poéták is belenyugszanak, hogy, de bizony innen csak vizet ihatnak. És isznak — szokásuk ellenére, — belőle egy pohárral, mielőtt elutaznak.

Pedig nehéz dolog belőle csak egy pohárral inni. Legvékonyabb sugara is; a mely elé pohá-

ramat tartom, olyan erővel szakad alá, hogy a fölfogott vizet a maga nyomásával újból kilocs-csantja, alig hagyva a fenéken egy ujjnyit, igazán egy kortyot. Ha tehát szomjas az ember, négyszer is megismétli a bucsuzóítalt, mint a kitapsolt olasz operaénekes a bravúr-áriáját.

Ittam hát nagy szomjúságból és édes babonából. A távozást Rómából csak az az egy reménység teszi elviselhetővé, hogy megint visszajöhetünk. Mint a hogy baráti körből, avagy lakóhelyünkről hosszabb időre menve el, bucsupoharat ürítünk, akként bucsuzunk egy végső itallal e meghitt várostól, a melyben minden jóra való ember talál egy baráti kört s minden művelt utazó úgy érzi magát, mint ha a lakóhelyén volna. Bizonyos vidékeken még most is divatos a kenyel-pohár, ott, a hol még nem jár vasút. A lovas tudniillik, mikor már a nyeregben ül, mielőtt megsarkantyúzza a paripáját, még egy pohárral iszik, ráköszöntve azt az ottmaradókra, abban a hitben, hogy viszontlátják egymást. Sez, valamint a Fontana di Trevi mondája nem néphit, nem a tudatlan tömeg vakhitű babonája, — amaz a vitézlő lovagok reménységes hiedelme volt, emez pedig a klasszikus műveltségű Róma-járóké, kik közül dehogy mulasztotta volna el egy is inni e gyönyörű forrás édes vizéből, távozása előtt.

Winckelmann, Goethe, Stendhal, Byron, Thorwaldsen, Shelley, Castelar, Musset s a többi jelesek, a kik Rómában jártak, mind ittak belőle egy végső pohárral. S kimondom nyiltan: a ki elmegy Rómából anélkül, hogy bucsuzni menne a Trevi-forráshoz, az nem előítélet nélkül való ember, hanem barbár. Az azt bizonyítja, hogy nem vágyódik vissza az örök városba. A ki pedig nem sóhajt ide vissza, az nem érdemli meg, hogy itt volt. Vannak előítéletek, a melyeket nem szégyen: követni és szégyen: nem követni. Nicolai bizony, ez a legszárazabb és legunalmasabb individuum minden németek között, a ki kétkötetes könyvet irt Olaszország ellen, nem állott meg e zajosan csörgedező vízi zene előtt. De nem is tért ide vissza többé soha. A milyen nagy *snoob* volt, hát nem is tetszhetett neki a művészetek hazája s mert Poroszországban jobban ebédelt, mint Itáliában, hát honvágyat érzett Itáliában — Poroszország után. Ilyen Nicolai-k most is akadnak. Ezek persze utolsó bucsuszavukat nem a Fontana najádjaihoz, hanem a hoteljük portásához intézik. Szegény barátaim! — nem látjátok többé Rómát, de nem is láttátok! Legalább nem olyanak, a minő s nem olyan szemekkel, a melyek megértik a nagyot!

A pénzdobás, az megint egy szép babona.

Régi szokás (az Odyssea óta), hogy vendég és vendéglátó megajándékozzák egymást, emléket cserélnek, hogy egymásnak jó emlékében maradjanak. Nos, Róma emlékül adta nekünk a saját emlékeit, a melyek most már tőlünk se válnak el többé s megajándékozott bennünket a szépnek oly hatásával, hogy más emberekként válunk meg tőle, mint a milyenekként falai közé jöttünk. Mit adjunk hát neki cserébe, hogy jó emlékében tartson bennünket? Egy pénzdarabot, mely nem pusztul el a vízben, de ott marad, a míg ügyes római fiuk a medencéből ki nem halászzák. De ekkorra már a Fontana nimfái följegyezték a jókedvű adakozó nevét s az üdvössége biztosítva van neki. Visszajöhet Rómába !

S én visszajöttem. Hálából mindjárt első nap fölkerestem a csodaforrást, a melynek kegyelméből (szentül hiszem, hogy annak a kegyelméből) másodszor is összejárhattam a világ fővárosának történelmi halmait.

Mikor az ember másodszor jön Rómába, úgy érzi magát, mint a vándor, a ki haza érkezik. A Fontana alakjait úgy üdvözöltem, mint régi ismerősöket s nem tudom, mi volt oka : a meghatottság-e, vagy a napról rájuk eső sugarak véletlen világítása, de úgy tetszett nekem, hogy

ők is rám ismertek, az öreg Neptun pedig mintha megkínált volna a szűz-víz üdítő cseppjeivel . . . Pohár nem volt nálam (az ember nem járkal Rómában úgy, mint a hidegvíz-gyógyintézetekben : ivókehelylyel a zsebében), kértem hát egyet a Trevi-téren levő csinos kis Dante-kávéházból, ahol tíz centesimo-ért vesztegetik a tejeskávét. Ez a kávé rettenetes egy ital, pedig a vizet hozzá a Trivio-forrásból merítik. Ellenben a víz maga minden kávé nélkül kitűnően izlett s az öreg pincér nem is látszott haragudni azért, hogy csak vizet ittam a kávéspoharából. A vén gyerek másnap már rám ismert s gondosan megmosva, a napfény elé tartva, a csillámlásában gyönyörködve adta át a félliteres kávéspoharat. S gyakran jártam el a Salvi façade-ja elé s napról-napra jobban barátkoztam a római hagyományokkal és előítéletekkel.

- Megvolt nekem a magam külön babonája. Az, hogy nem illik merő önzésből aknázni ki a Nereidák jóakarátát s *egyszer* — búcsú alkalmával — inni a vizükből, de meg kell becsülni a hajlandóságukat s *többször* látogatni őket. Ott voltam hát hűségesen minden istenadta napon s ha az albanoi vagy szabini hegyek zöld telepei a nap folyamára a szabadba csaltak, későn este visszajövet, néha éjfél körül mégis csak megjelentem a Caffé

Dante előtt, átvenni az öreg pincér kezéből a kávéspohárt.

A vén Giulio engem egy bolondos «inglese»-nek tartott (bolondnak azért, hogy vizet iszom ; angolnak, mert kockás ruhát hordok), a mit nem vehettem tőle rossz néven, mert hiszen a fele annak, a mit gondolt, igaz volt. Ebbeli sejtelmait tudtomra is adta a legkevésbé válogatott egyszerűséggel.

Valamikor — mondta — egy nagyobb hotelben szolgált s ott sok angollal volt dolga. De mindegyiknek akadt valamelyes bogara.

— Azt hiszem — tette hozzá — hogy ez a sok pénzüktől van.

Ráhagytam a dolgot. Az öreg legény már nem világosítható fel olyan dolgokról, a miket nem ért. Hát minek bizonyítgassam neki, hogy a mi a pénzt illeti, ettől egészen bölcs lehetnék? . . .

Mikor pár hét után egy soldo-t vetettem a Nep-tun vízisten medencéjébe, Giulio mindjárt megértette, hogy hányadán vagyunk, sejtelmes szívemegsúgta neki, hogy búcsúzom Rómától.

— *Buon viaggio!* — kiáltá, mikor visszaadtam neki a poharát. De hozzátette mindjárt:

— *Signor, volete guardare il bicchiere come ricordo?* (Nem tetszenék megtartani e poharat emlékül?)

És felém tartotta az óriás kávéspoharat.

Olyan jóakarón és annyira kérőleg tekintett rám, hogy nem volt lelkem visszautasítani a naiv ajándékot. Talán ilyen módon viszonozza kedvelt Fontánám a csészéjébe hajított rézdarabokat s a ritka figyelmet, melyet irányában, különösen második római tartózkodásom idején, tanusítottam?

Elfogadtam hát s a köpenyem bő zsebébe dugtam (alig fért el benne) a legfurább római emléket, a melyet csak olaszországi utazó magával vihet a világ városából.

Megköszöntem s búcsút vettem öreg pohárnokomtól is, a kinek szerény alakja ott maradt római emlékeim közt s meg fogja ezek közt tartani rangját sokáig. Mert nem tartozom a háládatlan utazók közé. A ki a kedvemben járt, legyen az a természet, a művészet vagy az ember, híve maradok mindenkor.

A poharat pedig odacsaptam egy római palotának kiálló szögletfalához, mely letörte az öblét. A talpát azonban megőriztem, hazahoztam magammal s e lapok megírásánál nehezőköl használok.

A mint most ránézek az örök városnak s a Fontana di Trevinek e szerény emlékére, azt kérdeem magamtól vágyó reménységgel, de nem

minden aggodalom nélkül : vajjon eljutok-e még egyszer Rómába? A hol nem láttam a pápát, de meghoztam áldozataimat a vizek istenének s a források nimfáinak.

CORSO N° 18

Ⓐz ember éveket tölthetne Rómában, ha nyomdokait járná azoknak a kiváló férfiaknak, kik itt éltek, tanultak, festettek, faragtak, építettek, irtak és meghaltak, — s a kik még érdekesebbé tették ezt a különben is oly érdekes várost.

De kinek van annyi ideje, kinek van annyi kegyelete, hogy kutassa a sok tiszteletbeli rómainak emlékét? Ez emberekét, a kik rómaiabbak voltak azoknál, a kik az örökvárosban születtek, és éppen úgy hozzátartoznak Róma nagyságához, mint az a sok régi kő, a melyeknek romjai ide vonzották őket? Hiszen száz meg száz kitűnő névvel találkozol itt, amelyeknek viselői egy darabig rómaiak voltak!

Nekem sincs érkezésem, hogy utánuk járjak, de nem mulaszthatom el fölkeresni a Corso 18. számú házát, hol ezelőtt száz és egynehány esztendővel egy minden királyoknál hatalmasabb ember lakott, az ó- és újrómaiak egyik leg-rómaibb alakja, a ki megnyitotta és rendkívüli szellemének fényével megvilágította honfitársainak és a többi művelteknek Itáliát: *Goethe!*

Róma nem feledte el, hogy a nagy költő valaha

.....

vendége volt s ugyanaz a községtanács, mely néhány évvel később (1876-ban) az örökváros díszpolgárául választotta a város középkori történetének mesteri rajzolóját, az érdemes Gregorovius-t, 1872-ben márványtáblával jelölte meg az épületet, melyben a *Faust* halhatatlan költője olaszországi leveleit írta. A házat azóta nem is nevezik másképp, mint a nagy német nevééről: *Casa Goethe*.

Róma tele van ilyen emléktáblákkal, s ebben a tekintetben is az *emlékek városa*. Alig van utcája, melyben egy vagy több eféle jelzés ne volna, hírül adó az utókornak, hogy hatalmas lelkek, lángszellemek, kitűnő művészek és gondolkodók jártak itt tápot meríteni s műszomjukat oltani két elmúlt korszak itt hagyott műveiből, Rómában telejtett maradványaiból. E házak és táblák egy része ugyan áldozatul esett az új városszabályozásnak (a *piano regolatore*-nak, mint hivatalos műnyelven nevezik), mely egy rendszernek a kegyetlenségével tarol le mindent, a mi terjeszkedésének útjában áll, — de azért még mindig marad elég emlékhirdető márványlap azokon a házsorokon, a melyek megmaradtak a régi és régibb városból. Ah, ha mindazok a kitűnő halottak megelevenednének, a kiknek jelességét e kölapok hirdetik, micsoda jó társaság

töltené akkor az idei telet a Monte Pincio-n ! Mennyivel szebb kompánia, mint a minőt Bourget rajzol a Roma «Cosmopolis»-ban ! S mennyivel érdekesebb, mint a milyen most népesíti be a hotelek és pension-ok termeit !

A Goethe emléktáblája még sokáig lesz hirdetője a ház dicsőségének, melyet a nagy német-római lakott. A történelmi *Via lata*, a mostani Corso, nem esik bele egyhamar a városszabályozás körébe. E pompás út, mely a Piazza del Popolo-tól majdnem a Campidoglio-ig terjed, még évszázadokig is megmarad Róma főutcájának, s még évszázadokig fogják itt olvasni az orosz követség palotájával szemben fekvő 18. számú háromemeletes ház faláról : *In questa casa immagino e scrisse cose immortali Wolfgango Goethe. Il commune di Roma a memoria del grande ospite pose. 1872.*

Heyse Pálról, a kitűnő novellistáról beszélük, hogy római tartózkodása alatt «minden áron» ebben a házban akart szállást kapni, s egészen boldog volt, mikor ez sikerült neki. S ki tudja, nem-e tudható be a Goethe szellemének is, hogy Heyse római novellái oly szépek és költőiek ? Most is lakik a Corso Nr. 18-ban egy poéta, a háziúrnak : Bracci úrnak a fia, szép versek fiatal dalnoka. A Casa Goethe tehát nemcsak közön-

séges bérház, a melynek földszintjén például kárpitosműhely és ásványos víz kereskedés van, hanem költői ház is, a melynek emeletén román-cokat énekelnek és szonetteket dalolnak. Talán nem is lehet itt, e szentelt csarnokokban, hol egy valódi lángész szelleme kísért, rossz poémákat írni, — s ha biztos volnék ebben, azt tanácsolnám a magyar kultuszminiszternek, hogy bérelje ki a Goethe-ház egy emeletét és küldjön beléje lakni állami ösztöndíjjal egynéhány fiatal magyar verselőt.

A ki Goethe lépteit kísérné Rómában, bizonyára találna még ez épületen kívül több oly helyet, mely méltó volna egy-egy márványlapra ; egy oszteriát, hol édes orvietoi vagy genzanói bor mellett meditált a költő ; lugast, a melynek árnyában római elégiáit átélte és megírta ; kertet, melynek fái alatt parázsszemü római leánynyal űzte a költők és Fausztok flirtjét ; talán még egy asztalt is, a melyen Ifigéniájának valamelyik jelenetét szedte versbe. De nem, ez az asztal már semmi esetre sincs meg Rómában, — ezt már okvetetlenül megvette Lord Plumpudding, a nagy régiségvásárló.

De a Goethe itteni tartózkodásának nyomait ne keresd egyedül Rómában, hanem Németországban meg a német és európai műveltségben

is. Megtalálod e nyomokat, mint puha földben a kocsikerekek által vésett barázdát, ama sok ezer könyvben, a melyet száz esztendő óta Olaszországról irtak. Ez irások igen nagy része az ő utazásának és utikönyvének a behatása alatt készült, kisebb része pedig éppen parafrázisa vagy kivonata a költő még mindig nagybecsű «Olasz utazás»-ának. Mint ahogy Winckelmann nyitotta meg a Rómában székelő antik világot a tudni vágyó embertársak előtt s Goethe előtt is, úgy ez utóbbi adta első és nagy példáját annak, miként válhatik egy műutazás valamely ember erkölcsi nevelésének és szellemi képességei harmonikus fejlesztésének eszközévé, befejezőjévé. Valóban, ez a nagy ember nem született se utazónak, se útleirónak, s ha mégis tőle származik a legjobb itáliai útleírás, akkor az onnan van, hogy az ő utazását rajzolja benne, azét a zseniális szellemét, a ki utaztában nem terméketlen kritikus, se nem elméskedő «causeur», de nem is rendszeres és rendszereken lovagló professzor, hanem egy folyton tanuló és mindenfélét tanuló ember, a kinek nem csekély semmi, a mit meglát, a ki nem kicsinyel semmit, a mi útjába akad, ha csak emberi az. Egy költőnek s egy tudósnek az utazása ez, de nem egy német költőé s nem egy német tudósé, hanem csak egyszerűen egy költőé

s tudósé sans phrase. Mikor beutazta ezt az országot, a mikor meglakta a városok városát és a mikor megírta itáliai leveleit, ő akkor nem gondolt az ő otthon hagyott németjeire, — csak az emberiség volt szemei előtt, s mert ő volt ennek az emberiségnek egyik legremekebb példánya és legméltóbb képviselője, hát önmaga körül festé meg Itáliát, rajzolta meg Rómát. A levelei tehát nem németek s nem nemzetiek, hanem emberiek és goetheiek. Csak innen fejthető meg, hogy e mű, melyre méltán oly büszkék a németek, oly nagyon érdekes minden más nép előtt is, még a franciának is, a kinek nemzeti gényusa pedig olyan távol lebeg a németétől.

Éppen az a sokat hánytorgatott egoizmus, a melyet oly gyakran lobbantanak szemére a költőknek jóval önzőbb lelkek, mint ő volt, épp ez teszi a könyvet oly kiválóan becsessé és fontossá. A külvilágnak a saját érdekes én-jéből kiinduló szemlélete teremthette csak e gazdag hajtását a legegyetemesebb szellemek egyikének. E levelekből, jelentésekből és naplótöredékekből álló mű csakis azért tehet és tesz egységes benyomást, mert az «én», a Goethe nagymester mindig jelentékeny és sohasem érdektelen én-je körül forog benne minden. A könyvben nem is az a legfontosabb, a mi Olaszországban a költő ott-

tartózkodása alatt történik, hanem az, a mit Goethe talál, lát, dicsér vagy ócsárol benne. A páduai növénytaní kertnek a hirhedt pálmája például nem a magas életkoráért oly híres, sem buja ág-hajtásáért, a mi pedig szintén csodálatra ragadhatja az egzotikus növényzet kedvelőit, hanem azért, mert a természettudós-költő azon tanulmányozta a növények metamorfózisát. Ez ott — hogy úgy mondjam — egy még élő Goethe-ereklye. Van valami megható egy fában, a mely emlékeztet valakire, — a fa is élő lévén, az ember szinte beszélni hallja elmúlt idők alakjairól. Ilyen megható a Tassora emlékeztető villámsujtott tölgy is S. Onofrionál. Sokkal találóbb emléke és jelképe a számtalan csapástól (megannyi villámsujtás) megtört költőnek, mint az a szerencsétlen márványszobor, melyet Sorrentóban állítottak föl neki azok, a kik meg akarták csúfolni. A nagy emberek emlékétől különben életet kap még az élettelen kő is, s nem egy helyen mutogatnak a csicserónék az utazóknak jelentéktelen dolgokat (mik mellett közönnnyel haladna el a műértő), mutatják csak azért, mert Goethe szívesen nézegette. Elvezetik például a kliensüket valamely templom elé csak azért, mert a nagy költőnek tetszett a *facciata*-ja. De hogy ezt a façade-ot ki építette, azt már a csicserónék nem

tudják, — annak a jó urnak a nevét már csak a levéltárak kopott írásai közül lehetne kiböngészni.

Sajnálom, hogy azt, a mit gondolok s a mit Goethe itáliai utazásának és római tartózkodásának kulturtörténeti jelentőségéről tartok, jobban és bővebben ki nem magyarázhatom: de olaszországi utijegyzeteknek nem lehet feladatuk annak a kimutatása, minő nemes metódusa volt ez utazás egy talentumokkal pazarul felékesített ember végső nevelésének; mint kellett ezen esztetikai művelődésnek törvényszerűleg azokat az izes gyümölcsöket meghozni, melyek e vándorévek gazdag terméseként a rájuk következő esztendőkből megérve, az európai közönség ölébe hullottak; miként vált ez a — nem tudom másképpen kifejezni — esztetikai önzés szerencsés alkotó elemévé a legérdekesebb ember harmonikus kimivelésének, s miként lett ez az utazás, a Goethe 1786—1787-iki olaszországi utazása egy kulturhistóriai cselekedetté.

Az nem dicsekvés a németektől, ha Itáliáról szólva a Goethe korabeli vagy a Goethe előtti és utáni Olaszországot emlegetik. Sok okuk és elegendő joguk van rá, hogy így beszéljenek. Ez a korszakalkotó utazás új ösvényeket jelöl meg a német világ kulturtörténetében, de bizonyosszempontból új korszakot Olaszország belső életében

is. A Heszperidák csodás földjét ugyan már maga Goethe is «elcsévelt ország»-nak nevezte, tehát korántsem ő földözte azt föl az európai emberiség számára, de mindenesetre tőle jött az a lendület, melyet az olasz utazások ez időtől fogva vesznek. (Ujabban csak a Baross Gábor zónatarifája szaporította meg ennyire az utasemberek számát.) Ettől az időtől fogva tanulmány céljából német országokból és vidékekről mind többen keresik föl Itáliát és főként Rómát. Festőknél, szobrászoknál, építészeknél, régészeknél és nyelvészeknél, sőt dilettánsoknál is hovatovább «point d'honneur»-ré válik egy esztendő tartamára olasz földre menni s itt fejezni be a hűvösebb éghajlat alatt megkezdett tanulmányokat. Megkezdődik a németek vándorlása dél felé, tudni vágyó emberek hadjárata, kik egy ott töltött boldog és tanulságos esztendő után hazatérve, a magasabb szélességi fokok alatt terjesztik a szépnek ismeretét és kultuszát. Nekünk magyaroknak nincs okunk letagadni ezt a kulturáramlatot, mely délről hozott édes gyümölcseiből nekünk is eleget juttatott.

Ezalatt a Goethe könyvét olvassák, kommentálják és különböző nyelvekre átültetik, sok helyen gimnáziumi és főiskolai tanulmány tárgyává is teszik. Még ma is alig megy ki valamire

való ember megcsodálni a belvederi Apollót, a ki nem olvasta végig a nagy költő érdekes lapjait a világ városáról s a föld kerekiségének legszebb országáról. Az angol az ő kitűnően szerkesztett utikönyvein kívül nem nélkülözheti a Goethe *Travel-jét*; a francia Stendhal és Taine mellett legalább kivonatban megismerkedik a *Faust* költőjének nézeteivel; az én magyaram pedig Császár Ferenc, Lonkay és Hoványi mellett (vagy helyett!) szintén nem restelli elolvasni az «*Italienische Reise*»-t. S megkezdődik a «*jurare in verba magistri*», vagy Goethe szavaival:

Itt is legjobb, ha hallgatsz egy tanácsra,
És esküszöl a mestered szavára.

Ez a sok utazó mind e nagy szellem vezetése mellett vándorol délnek országában. Megbámul mindent, a mit ő megbámult, s közönnyel halad el oly szépségek mellett, miket e félisten az ő csalhatatlanságának szuverén érzetében említés (s talán megtekintés) nélkül hagyni jónak látott. Az utazóknak évtizedeken keresztül Goethe a csicserónéjuk Olaszországban. Försterrel utaznak a kezükben és Goethével a fejükben. Ez utóbbi vezeti őket láthatlanul és tudattalanul. A nélkül, hogy akarná, a nélkül, hogy akarnák. Csak mikor Burckhardt, ez a kitűnő ítéletű és

nagytudományu svájci adta ki az ő pompás *Cicerone*-ját, szünt meg a nagy német kizárólagos hatalma az Itáliában utazó szellemek fölött.

De a kitünő könyvet, melyet a költők e koronázatlan királya Itáliáról irt, még mindig olvas-sák, magyarázzák, citálják és — plagizálják. *Augusto di Cossilla* gróf lefordította olaszra is (*Ricordi di viaggio in Italia, traduzione del tedesco. Milano. 1875.*), még pedig — a mint mondják — elég sikerülten. Kell-e nagyobb bizonyíték e könyv kiválósága mellett annál, hogy majdnem száz évvel a megjelenése után lefordították annak a népnek, a melynek körében megtermett?

Róma sokat változott, a mióta a költő elhagyta a Corso Nr. 18-at. A *forestiere*-k régi városne-gyedén s a még fönnálló omladékokon, az antik város romjain kívül alig ismerne föl benne valami a Jupiter-fejű poéta, ha weimari sírjának bol-tozata alól még egy látogatásra idekerülne. De megmaradt a módszer, mely szerint a Casa Goethe lakója utazott és irt, a metódus, melynek értelmében ő nézte a szépnek dolgait s a rend-szer, melylyel a látottakat a saját maga nevelő-jévé, esztetikai művelőjévé tette. A *Rembrandt als Erzieher* szerzőjének ebbeli elméletét Goethe száz egész esztendővel megelőzte és önnönmagán kipróbálta. Csakhogy ő nem Rembrandtot vá-

lasztotta nevelőül, hanem az antikot és Rómát, a várost, mely a művészet összes Rembrandtjait egyesítette magában.

A hatást, melyet Goethe olaszföldi utazása gyakorolt s gyakorolni még meg nem szűnt, semmihez sem lehet hasonlítani, — olyannyira egyetemes az. Ez egy folyamat, mely a legtávolabb körökre kihat, — egy dagály, a melylyel szemben nem látunk apályt. Valósággal nincs senki az Olaszországgal foglalatосkodók közül, a ki emancipálhatná magát e befolyás alól, még az se, a ki Goethe nevét se hallotta (ha ugyan vagyон ilyen emberfia!), — mert a tanok, a miket hirdetett, ítéletei, melyeket felállított, és módszerének az eredményei ott röpdösnek az egész civilizált világ levegőjében s idomítják, módosítják a modern ember gondolkodása módját a művelt Európában. Mint a hogy vannak Voltaireisták és Schopenhaueristák, a kik nem ismerik se a ferney-i patriárkának, sem pedig a frankfurti remetének könyveit, azonképpen van sok Goetheista, aki sose olvasta a weimari öregember iratait. Ez az a műveltség, a melyet nem tanultunk, hanem a levegővel szívunk be, a szomszédunkkal való társalkodásból, a hirlapunkból, az asztalunkon fekvő szemléből és sok egyéb útján a közvetettségnek, mert tele van már vele a világ.

Pascal egyszer igen nagyon elmésen jegyezte meg, hogy ha Egiptom asszonyának, a bűbajos Kleopátrának egy kicsit piszébb az orra, ma másformán néz ki Európa térképe. De az is igaz, hogy ha Steinné asszonyság egy kissé üdébb lett volna és elég kacér, hogy visszatartsa Goethét az olasz utazástól, ma egészen másként állana az itáliai utazások dőlga. Sok, sok ezren nem látták volna még a most élők közül is az ígéretnek e klasszikus földjét, jóval kevesebb hotel épült volna az Olaszország felé vezető és annak virányaiban haladó vasutaknak, s különösen: mennyivel kisebb volna az az irodalom, mely ez «elcséptelt» országgal foglalkozik «művészeti, néprajzi és társadalmi szempontból!» Mert, óh ne haragudjál meg, nagy árnyéka a legnagyobb németnek, jórészt te vagy tudattalan és ártatlan teremője annak az óriás könyvtárnak, a «Biblioteca italiana»-nak, ama sok jeles terméknek, de annak a számtalan hitványságnak is, a mit a vágyakozó Mignon édes hazájáról boldog-boldogtalan összeiridogált.

A költő emlékét hát Rómában nemcsak a corsobeli ház hirdeti, megjelölve a községtanács aranybetűs táblájával, de az a sok német fogadó is, melyek hadiszállásai a «Romfahrer»-ok óriás

hadának, a sok német festő- és szobrász-műterem, a német egyesületek, kolóniák, kávéházi és vendéglői asztaltársaságok, a melyek közt — oh csodálat! — nincs egy se, mely a nagy költő híres nevével fényeskednék. Vannak még német sörházak is. Egy mindjárt a Corson, Gambri-nusról nevezve el, a németek e kedvelt italistennéről . . . S ki tudja, nincs-e mindezekben része e nagy szellemnek?

Lehet, hogy mindezt csak azért nézem ilyen szemmel, mert az első ösztönzést, mely Rómát költőileg megvilágítva Róma felé vonzott, az ő halhatatlan könyvéből merítettem. De hát ki-csoda nem olvasta nálunk előbb Goethét, mint Gautier-t, vagy Stendhalt? Vagy mint Howells-t és Ruskint?

Ah, mi mindannyian többé-kevésbbé az ő nyomdokain, az általa kijelölt utakon járunk, midőn Rómában vagyunk, s ha nem áll meg minden Rómajáró a Casa Goethe előtt, melyben a képzelhető legszebb élet legszebb esztendeje folyt le oly nagy hasznára az emberiségnek, akkor ez nagy hálátlanság e közös jótevőnk emlékével szemben.

Bizony! Mert te, óh te serfőzésben és szelvényvagdalásban meghízott fia az Izár melletti Athénnek, ki tudja: itt mászkálnál-e most a régi

város festői romjai és antik kövei közt, ha nem születel oly civilizáció közepette, a melynek jeleget, színt és erőt a weimari költő lángszelleme adott? S te, méltóságos urambátyám és kedves uramöcsém, bíró a magyar királyi Kúriánál és aljegyző Pest-Pilis-Solt-Kiskun egyesült vármegyéknél, ti is, vajjon eljöttetek volna-e ide szidni a taljánok olajos kosztját s dicsőíteni, Rómába-sírni a magunk nélkülözhetetlen töltött káposztáját és paprikás csirkéjét, ha a környezetetek és társaságtok Goethe szellemétől tudattalanul átjárt hangulata nem küld és vonz benneteket e régi falak közé?

Nincs miért tagadni ezt a befolyást. Egyetemes szellemek egyetemes hatását nem gyengítheti az a véletlen körülmény se, hogy ez az egyetemes szellem — német. S elmúlt, hála Istennek (és pedig a magyarok Istenének!) az a korszak, mikor nemcsak azt nótázták, hogy «Jaj de hun-cut . . .», de azt is :

Schiller, Heine, Goethe, Börne!

Bár az oldaluk betörne!

Addig tanuljunk, a míg tanulnivalónk van!
S még a németektől is!

A *Casa Goethe* nem olyan, mint a költőnek frankfurti és weimari háza. Nem alakították át muzeummá s nem őriznek benne híres lakójára vonatkozó ereklyéket. Amint már mondtam, a földszint egyik szárnyán Montecatini keserű ásványos vizét árulják nagyban és kicsinyben, kosarakban és ládákban, palackokban és korsókban, a másik szárnyon pedig kényelmes karosszékekre és kényelmetlen szalonbutorokra fogad el megrendeléseket a prózai kárpitos. Az emeletre se megy föl az idegen. Miért is tenné? Nincs ott semmi, ami Goethére emlékeztetné. Csak kívülről és pedig (mert nagyon *keskeny* a *Via lata*!) a tulsó oldalról nézi a második emelet történelmi ablakjait a kegyeletos utazó.

Ki tudja, ki lakik ott mostan? Én bizony irigylenni tudnám azt az embertársamat, a ki e termekben él, melyekben száz év előtt a legnagyobb emberek egyikének bájos költészete illatozott, ha . . . Igen, ha ő maga valami nagyon jól érezné magát ebben a tudatban; de hát ő neki, a szegény új-rómainak, ha nem bírja fizetni az adóját, mi vigasztalást nyújt az, hogy a Goethe szobáit lakja? Pedig, a mint hallottam, Olaszországban nagy az adó és nehezen fizeti a polgárság. S az a jó úr is, a ki ott kinéz, jobban szereti kétségkívül az államkassza nyugtáját egy emléktáblánál.

Micsoda közönséges arculat! Nekem mindegy, akár ásványvizkereskedő, akár kárpitos, de szörnyű semmitmondó kép, főleg ha Goethe ablakába áll s onnan néz le a Corsóra, a honnan száz és még egy pár év előtt a költőkirály tekintett le a Karnevál tarka jeleneteire . . . Talán éppen ilyenkor találta el olimpusi fejének merész szabású orrát egy konfetti-dobónak kemény gipszgolyója?

De nini, — népcsődület támadt. Körülöttem a keskeny járón s a kocsíúton is csoportokba verődik a könnyen gyülekező talján népség. Vajon mit akarnak?

Kisül, hogy én vagyok (és Goethe) a kómikus zendülésnek ártatlan okozója. Mindannyian a Casa Goethe második kondignációjára néznek. Oh, római nép, milyen naiv vagy te! Ha egy idegen megáll és elbámúl valamin, mindjárt bámméskodol te is.

Pedig mi az, a mit ez az «inglese» néz?

(*Inglese* Olaszországban nemcsak angolt jelent, hanem a köznépnél turistát is.)

Semmi, csak egy ablak!

De minő fényes ez az ablak még most is attól a fénytől, a mely belőle egykoron kisugárzott.

Hm, a sokaság mind sűrűbbé válik s az orosz nagykövetség palotájának máskor oly nyájas arcú

portása sötéten, aggodalmasan tekint az összeverődött tömegre. Jó lesz hát búcsút venni a történelmi ház kapufélfájától.

Odább állok és indulok a Monte Pincio felé. Mikor a Piazza del Popolo-hoz érek, visszapillantok s még mindig ott látom a tengersok rómaikat, a mint kíváncsian mustrálja a Casa Goethe homlokzatát abban a hitben, hogy a márványtáblán kívül is van rajta valami . . .

Másnap az volt olvasható az esti lapokban hogy az orosz nagykövetségi «palazzo» előtt hihetőleg tüntetés céljából tegnap nagy csődület támadt, mely azonban egyszerű rendőri felszólításra széjjeloszlott anélkül, hogy katonai beavatkozásra lett volna szükség. A római sindaco, úgyszintén a miniszterelnök úr ő excellenciája az orosz nagykövetnél ma délben látogatást tettek és sajnálatuknak adtak kifejezést a tegnapi nap eseményei fölött, melyek hihetőleg nem fogják zavarni a barátságos kormányok és népek szíves ó viszonyát.

Adja az Isten!

RÓMAI ORFEUM

A résen, melyet ama híres szeptember huszadikán lőttek az olasz katonák a *Porta Pia*-nál, nemcsak az *Italia unita* vonult be az öt perccel előbb még pápai Rómába, hanem az operette, a chanson s a tingltángl is. A friss dicsőség nemcsak alkotmányosságot, egységet és nagyhatalmi állást hozott Olaszországnak, nemcsak új városrészekkel, modern palotasorokkal és új hivatalokkal kedveskedett Rómának; falai közt az új korszakban új csarnokai keletkeztek a vígságnak s a pajkosságnak is. Kevesebb lévén Rómában a pap mint azelőtt, és több a szabadság mint a régi formák közt, megfogytak a kolostorok és szaporodtak a különböző stilú mulatóhelyek, köztük a café chantant-ok is. A kurtaszoknyás múzsaák termeinek a feltünése egyszersmind annak a jele, hogy a város «európai» kezd lenni; valamit enged a római zománcból, s egy keveset fölvesz a nemzetközi mázból. Az orfeum éppen úgy hirdeti egy város nagyságát és terjedését, mint a sok gyárkémény. Hirdeti Rómáét is.

Csakhogya a tingltánglnak egészen más a sorsa Rómában, mint más olasz városokban. Firenzé-

ben, Milanóban és Nápolyban az orfeumot szeretik, Rómában csak megtűrik.

A hol úgy szeretik a színházat, mint Rómában, ott nehéz boldogulni az orfeumszerű vállalatoknak; s ha az eféle *stabilimento*-k mégis zöldágra tudnak vergődni, akkor ez nem annak a jele, hogy az újrómaiak keresik e könnyű mulatságot, hanem csak annak, hogy a lakosságban mind több-több lesz a kozmopolitikus elem, mely egy tingltángle tarkaságai iránt érdeklődik. A többi olasz városok énekes kávéházai tele vannak olaszokkal, azok nem az idegenek rendez-vous-hei; a római café chantant-okat az *inglese*-k és egyéb *forestiere*-k kedvéért világítják drága villammal és látják el újabb meg újabb vonzó erővel az imprezáriók. Az igazándi római, a ki rajongója az operának, a balletnek, a drámának meg a népszínháznak (ami Itáliában egészen mást jelent, mint minálunk), csak elvétve látogatja ezeket a mulatóhelyeket, csak olyankor, ha a színházakban nincsen *stagione*, vagy ha már a repertoáron levő műveket mind látta. No meg, ha olyan pottom pénz a belépő díj, mint a *Caffè della Varietà* «entrata»-ja: egyetlen kis olasz frank, a melyért egész este négy hosszú órán keresztül duskálhat az ember a művészetnek nevezett *artistaság* összes válfajaiban: énekben, tagficamokban, kötél-

táncban, clownításokban és más excentricitásokban.

Rómában az idegen sincs éppen rászorulva az eféle szórakozásokra. Ha a hold világít, fölkeresheti a Colosseum köveit, esős időben pedig válogathat a színházakban: tragédiában, operában, vígjátékban — meg a sok kávéházban, a melyek Olaszországban sehol se olyan kedélyesek, mint Rómában. A fényesek se minden kedélyesség nélkül valók; a pazarfestésű és tükröktől csillogó *Nazionale* meg az előkelő stylű *Caffè di Roma* is kellemes tartózkodó helyek. Hát még a *Colonna*-kávéház, a hol csinos leányok töltik csészédbe a fekete levest! S a Condotti-utca *Caffè Greco*-ja, ez a történelmi kávéház, a melynek asztalainál valaha Thorwaldsen és Canova, Cornelius és Overbeck szürcsölték kávéjukat !

Egyszer mégis bebotlottunk a Varietába. Ebéd után, mely Rómában nyolc óráig tart, cél nélkül barangoltunk az örök város utcáin s kerestünk egy kávéházat a már ismerteken kívül, a hol elcseveghetnők a már végét járó napnak utolsó óráit. A *Due Macelli*-utcán találtuk e kávéháznak villammal világított transzprens cégét s bementünk. Nem is tanácskoztunk, hogy belépünk-e, csak úgy egyszerűen és megegyezéssel nyitottuk ki az ajtót. Behúzott bennünket a villam.

Az óriás fehér terem már majdnem egészen tele volt asztalokkal és emberekkel. Ez utóbbiak közt néhány nő is, — egy pár öreg (ezek idegenek) s néhány fiatal, a kik nagyon otthonosak voltak. De alig volt időm körülnézni, valami a színpadon, melyről már felkapták a függönyt, fölkeltette figyelmemet. Nem is valami, hanem valaki: egy énekesnő, ki eredeti bécsi jargonban dalolt németül, — hogy mit, azt nem lehetett tisztán hallani, mert a külső országbeli nóta nem tartóztatta a hallgatóságot egy pillanatra sem vissza a képzelhető lehangosabb társalgástól. Itt egészen más volt a közönség hangulata, mint egyéb itáliai városokban, a hol szintén megtekintettük egyszer-egyszer az énekes-kávéházak művészeit, levegőjét és publikumát. Feszteleneknek találtuk az embereket mindenütt, de hogy oda se nézzenek a színpadnak, azt nem láttuk sehol. Itt pedig így volt:

Az az osztrák lány, a ki ott kurta szoknyában, vastagon kifestett arccal s a lehetetlenségig domború lábikrákkal adta a művésznőt, úgy látszik, csak saját magának énekelt. No meg legfeljebb még egy úri egyéniségnek, a ki az első sor egy asztalkájánál ült s a fejével (barna, kissé sasorrú római fejével) verte a dalhoz a taktust. Az igazat megvallva, más nem is volt ebben az énekben:

csak taktus. Mert hang, iskola és izlés nem voltak benne. Mikor aztán a dalnak vége lett s a domborúra kikerekített bécsi hölgy szende meghajlással (a melyet nem az osztrák arisztokrácia hölgyeitől tanult) a szinfalak mögé vonult s az előfüggöny udvariasan becsukódott mögötte, — a közönség ezt a változást észre se vette, csak az első sorbeli amateur (vagy éppen «amante») tapsolt tenyereszakadtából. S az udvarias függönynek ez elég volt, hogy föllebbenjen s az előzőkeny művésznőnek ez elég volt, hogy előlépjen és még egyet énekeljen.

Ez alatt mi is helyet kaptunk s egy kicsit tájékozhattuk magunkat.

A cicerónénk, a kinek Róma már nem újdonság, mert gyakrabban fordul meg benne, szünet alatt (a míg tudniillik a bécsi «cantante» énekelt) megismertetett bennünket a római orfeum természetrajzával. Ez az «intézmény» itt nem virágzik annyira, mint Párisban, Bécsben, Brüsszelben, Berlinben vagy akár Budapesten. De úgy se, mint egyéb olasz városokban, a hogy ezt magunk is tapasztaltuk. A nagy világvárosok közönségének már jó nagy az a töredéke, mely, ha mulatni megy este, nem tragikumot és komikumot keres, hanem trikót és meztelenséget, nem esztetikai élvezetet, de érzéki csiklandot. S a legtöbb olasz

városnak is: *Firenze la Bella*-nak, a *dolce Napoli*-nak, *Milano la Grande*-nek és *Venezia la Ricca*-nak van már olyan publikuma, mely mulatni képes ezeken a modern bolondságokon, a melyek olyan távol állanak az antik világnézettől s a régi tradícióktól.

Ám Róma, az egészen más. Itt a lakosság még az opera varázsa alatt áll, — még az operette jeléhez se érkezett el; hol van még tőle a tingl-tángl? Az *orfeum*, hogy röviden fejezzem ki azt, mit a magyarázónk hosszasan fejtegetett: *nem egyezik meg a római ember jellemével*. A mai római egy a világtörténet által megszeliidített antik római. Már nem éhes a gladiátorok rémes játékára, már nem szomjas vadállatok és rabszolgák gőzölgő vérére. Belátja már, hogy «a vér nem valami közönséges nedvesség» (a hogy az újrómaiak egyik legnagyobbja mondta: Goethe), s nem arra való, hogy a szórakozást kereső közönség szemeláttára ontsák. De hasonló maradt őseihez a tragédia szeretetében. A rómaiak még inkább, mint a többi olaszok, a komoly drámának kedvelői s szörnyű komolyan veszik azokat a jeleneteket, a melyek a színpadon történnek.

Az is egy tragédia volt, mikor a Flaviusok amfiteátrumában emberekre (olyanokra, mint mi vagyunk, kedves olvasóm, s néha különbekre!)

usztították a legvérszomjasabb fenevadakat. Tragédia nemcsak a Szegfi Mór naiv definíciója szerint (mely úgy szól, hogy: a tragédia egy sajnálatraméltó esemény), hanem az Aristoteles meghatározása szerint is. Tragikai bűnben leledzett ott egy egész nép az imperátoraival egyetemben. Nos, a tragikai vétségéből kigyógyúlt a modern római, de megőrizte predilekcióját aszomorújáték iránt. Sehol annyit nem játszák Shakespeare-t, mint Itáliában és sehol annyi nézője Shakespeare-nek, mint Rómában. A gonosz Edmundot és a komisz Jágót sehol se utálják úgy, mint a Heszperidák földjén s a gúnyos földszint hozzájuk is vágja olykor a Heszperidák almáinak egy-egy rothadt példányát. (Itt nem krumplival meg pogácsa-almával dobálódzik a színház, hanem narancscsal. Mert itten olcsóbb a narancs, mint a krumpli.) De másrészt meg *Amleto*-nak s *Romeo e Giulietta*-nak sehol olyan jó dolguk, mint Olaszországban s különösen a héthalom városában, hol e szeretetreméltó hősök és hősnők valóságos kedvencei a t. c. közönségnek. Azok a hölgyek és urak, a kik e szerepeket játszák, kivétel nélkül mind jó színészek a hű publikum szemében, a Jágók és Edmundok személyesítői pedig egytől-egyig rossz színjátszók, fuserek, kontárok — le velük! *a basso!* S nemcsak az «óh

nép» fölfogása ez egyedül, hanem az úgynevezett művelt osztályé is, mely felnőtt korában nem kevésbé elfogulatlan és naiv a nézőtéren, mint a minő minálunk a gyermek, mikor először viszik a festékes házba. S különös vonás ennél a nép-nél! — jobban szeret szomorkodni, sajnálkozni, megrémülni és hátborsódzva libabőrrel ijedezni, mint mulatni. Az angolokra igen találóan mondta egy francia író, hogy «szomorúan mulatnak». Nos, a rómaiakra az ellenkező áll, — ők kedvvel szomorkodnak.

Népszínházaikban, melyeknek olcsó áraival csak az előadó színészek olcsó hatásra dolgozó eszközei versenyezhetnek, valóságos orgiákat ül az embermészárlás. Az olyan alak, a kit 7—8 felvonáson keresztül nem kinoznak vérig (persze csak azért, hogy erénye a kilencedikben annál fényesebb diadalt arasson), nem tud érdeklődést kelteni. Az intrikusnak, kit mindenkor kifütyülnek és meghajigálnak, itt az a feladata, hogy az ártatlanságot halálra gyötörje, — a szindarab hő-sének pedig az, hogy mint a mesebéli hős a hétfejű sárkányt, a «sajnálatraméltó esemény» vége felé legyőzze a gonosz ármányost a publikum általános hallója közepett. Ilyen népszínház nem egy van Rómában, többek közt az Esquilinen és a Trasteveren. Nagyon kisszerű teátru-

mok ezek s építés dolgában távolabb állnak a modern színházaktól sokkal, mint színészeik az országos, királyi és nemzeti intézetek művészeitől. Valami kis tehetség, temperamentum és értelmesség van még a legutolsókban is, s az ember szinte csudálkozik, hogy ilyen olcsó árért (egynéhány soldo-ért) és ilyen közönségnek mint lehet ilyen jól játszani. Mert e színházakban nemcsak a közönségnek van szüksége illúzióra, hanem a színésznek is. S ha azok a szegény ördögök, a kik e bódékban játszanak, nem volnának tele illúziókkal, bizonyára sokkal nehezebbeknek találnák szerepeiket. Azt hiszem, ők is más valaminek tartják a közönségüket, mint amilyen az valójában, s csupa nagy uraknak vélik a nézőiket, mint a hogy ezek tisztelnék ő bennük felsőbb lényeket, magasabb stilű embereket. Így kell lenni, mert különben honnan vennék az ámbíciót, a komolyságot és a türelmet, játszani ezekben a gyilkos darabokban, a melyekben úgy hullanak az emberek, mint a ravavész idejében a birkák?

Ki ne látta volna római kóborlásai között e népszerű színházak óriás plakátjait, melyek mellett minden más reklám apróra törpül? (A Blooker és Van Houten Cacaojának meg a Wasmuth tyúkszemgyűrűinek a hirdetése is.) Ki nem mo-

solygott azokon a kegyetlen képeken, melyek az előadandó «tragédia» menetét és főbb jeleneteit oly hiven illusztrálják? Ám a római nép nem mosolyog az ilyeneken, hanem lefizeti a néhány garas *ingresso*-t s bemegy a *teatro*-ba boszankodni, szomorkodni, sírni és végül — mikor a sorsüldözött ártatlanság gonosz csábítóján vagy szívtelen ellenségén diadalt ül — ujongani.

A római minden vidámsága mellett is alapjában igen komoly; ez a nép még nem felejtette el a multját, s akár származik a régi rómaiaktól, akár nem — s mi e kérdésen nem fogunk összeveszni, nyájas olvasóm — sokat tart a saját históriájára. Persze, hogy annak csak a fényes lapjaira emlékezik s nem gondol a gyászos és szégyenletes fejezetekre; csak a dicső korszakokat tartja emlékében s elfeledte a hanyatlás és bukás csúfabb idejét; neki Livius a történetírója és nem Gibbon. Innen a méltóság, mely e nép férfait és nőit egyaránt jellemzi. Itt minden egyes polgár olyan, mintha családfája volna, büszke, mint másutt az arisztokrácia. Az ilyen ember nem szeretheti a tingltánglt; egy összetákolt műsor apró, egymástól független multságai nem érdekelhetik. Valami összefüggő mese, kezdettel és véggel organikusán megalkotott történet kell neki. Látni akarja annak, a mit néz, a célját meg a végét.

S éppen ez az, a mi nincs az orfeumi látványosságban. Mint a hogy a zenében jobban szeretik a legnaivabb operát a legművészbibb hangverseny-nél, akként a legeggyűgyűbb drámai cselekmény jobban érdekli őket a legnyaktörőbb s a leg-groteszkebb mutatványoknál. A ki az olasznak, s különösen a rómainak, mesél, az megnyerte őt. Sheherazade sehol se találna mai napság olyan hálás közönséget, mint a Piazza Navonán, vagy a Colonna-téren. Ennek a népnek a legkedve-sebb írója még ma is Boccaccio, ki a képzelhető legtöbb mesét mesél, — tárcairodalma pedig (abban az értelemben, a hogy a franciáknak van és minekünk) aligha lesz valaha. Nekik ez nem-csak kurta, de unalmas válfaj is, mert a szerző dominál benne, ők pedig egy csöppet se törőd-nek az íróval, — mese kell nekik. Az illuziót szeretik, s vajmi kevés kell hozzá, hogy illuzió-ban legyenek. A népdramákban bárminő rosszul legyen is maszkozva a mesekirály; — a piszkos szoknyájú régen elvirágzott és leviharzott barna «művésznő», mégis egy szőkehajú bájos király-kisasszony nekik (a hogy az instrukció mondja), mert egy dráma keretéből szól hozzájuk, mert összefügg a cselekménynyel és részese az ese-ményeknek, melyek ott előttük a szegényes szin-padon, hitvány világítás mellett lefolynak. De az

a még oly fényes jelmezű bécsi leányzó ott a «Varieta» tribünjén nem érdekli, mert *nem csalfa* őket egy percre se; éppen csak azért, mert énekek — még ha szép volna is! — nincsen célja magán az éneken kívül és nincsen egyéb vége, mint a hang, a melyet utolsónak küld ki a torkán.

Innen az a viharos csend, mely a művésznő jódlírozását követte. Nem lehetett egyebet hallani, mint hangos társalgást, a pincérek járás-kezelését, székek zörgését, az ujság- és szivarárosok kínálgatását, tálcák, kávéskannák és fagyaltos tányérkák csörömpölését s türelmetlen vendégek ideges csöngetését. Valósággal pokoli zaj, de mikor a boldogtalan művésznő befejezett csicseregése után visszavonult a függöny mögé, hogy néhány óráig ne mutassa magát amaz úr előtt, ki őt tetszése «egyhangú» nyilatkozatával kitüntette, úgy tetszett nekem, mintha síri csend volna a forrongó teremben. Valami szörnyű csend az a legnagyobb lármában is, a mikor nem tapsol senki.

Az a tiszteletbeli római, a kinek kalauzolása mellett idejöttünk, megnyugtató bennünket és biztosított, hogy az agyonhallgatott énekesnő éppen nem veszi szívére a szenvedett kudarcot. Részesül ő ilyenben minden istenadta estén. Az énekesnők itt csak «staffage» s nem tartanak

igényt valami nagy köztetszésre : elég nekik, ha ki nem füttyülik őket. Az orfeumok programjain rendszeren négy énekesnő szerepel : egy német dalosleány (a minőt most láttunk), egy *cantante francese*, a ki franciául kurjongat, egy *cantatrice internazionale*, a ki valami exotikusabb nyelven (svédül vagy spanyolul) kántál s végül egy *cantante nazionale* vagy *italiana*, a ki nemzeti dalokkal vagy népszerű opera-áriákkal háborgatja a közönséget. Ez az utolsó tetszik még a legjobban, pedig elküldték már a legutolsó dalműtársulattól is; olyan kevés a hangja. De hát olaszul énekel, s a hallgatóság nemcsak a tagjait érti, hanem a szavait is. Sorba fognak jönni különben mindannyian.

Íme, fölrántják a kordinát s megjelenik a francia chansonette, egy telivér párisi nő, a ki, miután Marseille-ben és Algirban már kimustrálódott a matróz-csapszékekből is, eljött szerencsét próbálni Rómába, a hol azt meg is találta egy öreges bankigazgató képében. Ez az úr másodmagával — egy szubalternus hivatalnokával — az egyik proscénium-asztal mellett foglalt helyet, éppen szemben ama deszkákkal, melyek a félvilágot jelentik. A franciáné már egy kis időre leköti a vendégek érdeklődését, — ez a sajátos rekedtség, mely minden gégeorvos előtt a legelraga-

dóbb «eset» lehetne, valóban alkalmas arra, hogy felköltse bámulatunkat azon lény iránt, a ki ezzel a hanggal keresi kenyerét. Nem csodálnók-e meg azt a sánta embert, a ki mint magántáncos keresne alkalmazást, vagy azt a bénultat. a ki gyorsfutónak hirdetné magát? Hiszen ez nem is hang, hanem beteges hörgés, a melyből időnkint szabadul csak ki egy éles sivító hang, a melyre néhány idegesebb hallgató meglepetve üti föl a fejét, mintha valami váratlan zaj ijesztené őket. Ez világosan patológikus eset, mely nem kávéházba, inkább kórházba való. S hozzá a «*furia francese*», melylyel az éneknek csúfolt rikácsolást kíséri! Mintha nem is két lába volna, hanem legalább is öt, s ezek közül hat a levegőben. Az ember szinte örül, mikor vége van a dalnak s az élénk temperamentumu művész nő megint a maga — valóban nagyon szolid — két lábán áll. Annak a két úrnak ott a színpad előtti asztalnál, a szerencsének meg az alantasának, azonban még nem hadonázott eleget; tapsolni kezdtek és dobogni a lábaikkal meg a botjuk ölmos végével, és zörögni a kávéskanalakkal meg minden olyan tárggyal, a mi egy másikhoz ütve, zajt képes csinálni. A művész hölgy hálás pillantást vetve a hódolóira — hálásabbat és melegebbet a fiatalabbra, mint az idősebbre — újra

énekelt, még rekedtebben, s újra lóbázta, dobálta a lábait, a melyeknek egyikével kicsi hijja, hogy ki nem ütötte egy elsősorbeli hadnagynak szeméből a monoklit.

A lajdinánt úr ijedten kapja hátra a fejét, az élénk daloslány pedig még egy lehetetlen pi-rouette-et csinál s a színfal mögé szökik. Visszavonulását alig veszik észre, a «nemzetközi énekesnő» megjelenését ellenben észre muszáj venni, olyannyira feltűnő a figura, mely élénk szökell. Ez egy spanyol cigánykosztümbe vetkezett leány, a képzelhető legszőkébb hajjal, a melynek fūrtei a gondolható legmodernebb frizurába voltak szedve. Az egész alak valami szörnyű stílnélküli. A jelmez nem illik a hajhoz, az arc az énekhez, a mozgás a termethez.

A mi még érdekes benne, az, hogy senki se tudja, minő nyelven énekel, — s ez elég, hogy jobban figyeljenek rá. A terem különböző oldalain fogadások történnek az iránt, hogy törökül énekel-e avagy svédül — s e fogadásokat, összesen hatot, végre az imprezárió dönti el azzal a meglepő kijelentéssel, hogy a dicső énekesnő angolul kántál. Az eredeti a dologban, hogy a fogadkozók sorában három angol is volt, kik közül kettő tett svédre, egy pedig törökre. Még a «nemzeti» énekesnőt kellett csak végig hallgat-

nunk, a kivel egy pár jóhangú talján a közönség köréből együtt énekelte a legrégibb operák érzelmes áriáit, s aztán jöttek a bohócok.

Egészen becsületes clown-ok voltak, de nem valami nagy derűtséget idéztek elő. A római ember nem nevet az eféle bohóságokon, — ilyenkor is a világtörténeten jár az esze, a melyet ő csinált valaha, hogy későbbben nekünk legyen mit tanulnunk, vagy pedig az operán, a melyet tegnap s a tragédián, a melyet tegnapelőtt látott. Itt nem olyan a publikum, mint a milyennek láttuk Milánóban és Firenzében vagy éppen Nápolyban. A római polgárnak nem tetszhetik az, hogy az ember ilyen ficamításokra használja a testét; ez a faj, mely nemcsak a szellemére, de a testére is büszke, nem nézheti kedvvel ezeket a hasraeséseket és tucatszámra hulló pofonokat.

— Nem tenném ezt meg százezer liráért, — hallottam egy egyszerűen öltözött rómaintól, a kinek bizonyára nincsen százezer lirája.

Szinte megkönnyebbültünk mink is, meg a római vendégek is, mikor az est befejezéseül ballet következett. Ez már római mulatság! Itt csupa szem és fül lett egyszerre mindenki. Az emberek, kik eddig a kalandjaikról meg az üzleteikről beszéltek, most elhallgattak mindannyian s egy előkelő színház közönségéhez illő csend-

ben figyeltek a táncra. Ez a ballet egész kis dráma volt, tele víg és komoly részletekkel, bájos muzsikával és valóban elég csinos kiállítással. Nem hiába nagy mestere az olasz a színpadnak, — a piciny téren, mely a rendező rendelkezésére állott, igazán szép csoportokat vonultatott föl. Itt már taps is akadt bőven, s a magántáncosnők mindegyike több elismerésben részesült mint a négy cantante s a sok jongleur és excentrista, a kik csak fölléptek.

. . . A rómaiakat nemcsak a históriában meg a korzón kell tanulmányozni, hanem a kávéházakban is.

A TRIANONBAN*

* Ez a cikkely nem római, hanem firenzei emlék. Mégis le-
nyomattam a *Római Orfeum* mellé, megvilágítására ama jellegnek,
mely a mulatóhelyeket Rómában és egyéb olasz városokban meg-
különbözteti. Miután mozaik-szerű könyvről van szó, tán nem ár-
tottam vele a mű egységének.

A Hôtel de Rome hosszú asztalánál (a melyet az olaszok édes nyelvüknek a sajátosságával úgy hívnak: *tavola rotonda*), már jelentést tett mindenki a napi munkájáról. Ez ott így szokás a table d'hôte-nál, — evésközben beszámolót tartanak egymásnak a vendégek és obligát módon csudálkoznak, hogy mennyi sok mindent lehet egy rövidke nap alatt látni az olyan művárosban, mint az Arno Athénje: Firenze. Néha-néha egy kis hazugságot is feltálnak a barátságos étkezőben, egy-egyártatlan Münchhauzeniádát, a melyre udvariasságból nem tüsszent a Háry János uram huncut diákja. Némelyik itáliai utazó nem képes elviselni azt a gondolatot, hogy másvalaki többet «végzett» mint ő, s egyet-mást hozzáhenceg ahhoz, a mit tényleg «földolgozott»; de ez nem bontja meg a jó egyetértést. Illedelmes emberek társaságában s egy jóra való vendégház table d'hôte-jánál kevesebbet szoktak kételkedni, mint a mennyit hazudnak.

Elhangzottak hát a referádák meg a dicsekvések és most arra került a sor, a mire mindig rákerül az ebéd végén. Itt ugyanis a pecsenyénél

nem a toasztok árja indul meg, hanem az a kérdés merül föl, hogy hol töltjük az estét? Nem az emberi kor legvégső határáig éltetik egymást olyan urak, kik a legnagyobb készséggel vennének részt az egymás temetésén, hanem arról tanácskoznak: mikép üssék agyon azt a néhány órát, a mely még hátra van a mai napból? Az időt ebédutántól éjfélig? Mert olasz földön éjféltől nincs lefekvés. Maga Morpheus se megy itt korábban az ágyba s ha éppen nagyon álmos, valamelyik színházban ásítozza ki magát.

Az a kis, németekből és hollandusokból álló kompánia, a melyhez én is tartoztam, a «Trianon» mellett szavazott. Nem tudtuk ugyan, hogy mi csoda ez a Trianon, de a ki javaslatba hozta, a szép bajuszu szász katonatiszt (a Leibgrenadier-Regimenttől), nagyot és jelentőset csettentett a nyelvével, a mikor kimondta. Csak nem csettentett ok nélkül? Egy ilyen mozdítása a nyelvnek néha jobb argumentum a leghosszabb beszédnél. Megadtuk magunkat mindannyian és elindultunk a Trianonba.

Ez bizony nem volt egyéb egy énekes kávéháznál. Afféle tingl-tangl, a hol bohóckodnak, víz alá merülnek, állatot szelidítenek, kártyastikliket csinálnak, szaltómortálékat produkálnak, borotvákat nyelnek, a legplasztikusabb női domború-

ságokkal hozakodnak elő, — és ráadásul még énekelnek is. De hát az ember megkívánja néha még Firenzében is a clownok bő bugyogóját s az orfeum-énekesnők kurta szoknyáit. Ha valaki egész nap Michel-Angeloban utazik, akkor este ráfér egy kissé kevésbbé klasszikus szórakozás is. A flórenci nagymester tragikai stilű művészete után a kómikus muzsának egy lenge lehellete.

A Trianonra vonatkozó kulturtörténeti adatok egyébaránt a következők: minden este vannak benne *spettacoli variati*, vásár- és ünnepnapokon pedig két előadást is tartanak. A kiknek ezek az előadások drágák, azok résztvehetnek a délutáni 1 órától 3-ig tartó főpróbákön ingyen, mert ezekhez «entrata libera»-t engedélyez a vállalat bérelője s csak tíz centesimóval számít többet minden ételért és italért. Az énekesnők ilyenkor rettentesekek; utcai ruhában vannak, nincsenek kifestve s a lábaikkal se dobálódznak, szóval: nem érik meg azt a tíz centime-ot, a mibe kerülnek. A Trianon össze van kötve kávéházzal és vendéglővel is, mely ez idő szerint alighanem a legfényesebb egész Firenzében s a szomszéd vármegyékben. Nagy pazarság van a tükreiben, a melyek csupa Velence és a márványaiban, melyeknek tarkasága és sokfélesége egy valóságos kökoncert. Harmadfél frankért lehet benne

reggelizni és négy liráért ebédelni, — de drágábban is.

Csütörtökön «*Gran festa — High life*» van, a mikor nagyobb «*entrata*»-t szednek s a cantatrice-k amúgy se nagyon hosszú viganójáról még néhány centiméternyi szövetet levágnak. (E szövetdarabokat a Trianon nagylelkű művésznői a firenzei gyermekvédő egyesületnek ajándékozzák, a mely azokból pompás báburuhákat készített az oltalma alatt álló leánykák számára.) Mink azonban, sietek ezt szemérmetes olvasóim megnyugtatóására kijelenteni, közönséges parasztnapon, egy egészen egyszerű hétfőn jelentünk meg a Trianonnak félvilágot jelentő deszkái előtt s letelepedve egy tarka márványasztal mellé, nagy érdeklődéssel lestük az est mulatságát, a «*programma*» által ígért, még se itt, se másutt soha nem látott és nem hallott különlegességeket.

Bevezetésül az «*orchestra*» játszott két darabot: egy vígát és egy még vígabbat, egy defilé-indulót, meg a «*Velencei Karneval*» című ujdonságnak néhány humorisztikus változatát s aztán — széktologatás, kávéskannák zörgése és általános ah-ah-ozás között — föllebbent a függöny s az egyetlen oldalkulissza mögül előugrott egy fiatal donna, a ki hamisítatlan bécsi dialektusban kezdett csicseregni, s kicsiny lábait és azoknak for-

más ikráit olyan nemzetközi nyelven táncoltatta a nagyérdemű közönség előtt, a melyet még a siketnémák is megértének. A színlap Anna Kraliknak nevezte és «cantante tedesca»-nak hívta a tagadhatatlanul cseh, de igen csinos énekesnőt, a kire a szász királyi hadnagy rögtön megkockáztatta az ő elmaradhatatlan szójátékát: Kan' Tante. (Méltó vicc a helyhez, a hol csinálódott.)

Egymásután jöttek a többi művésznők, a kik versenyeztek abban, ki tud hamisabban énekelni; meg ama dicséretes törekvésben, hogy ki tudja közülök jobban pótolni az éneklés hamisságát hamisítatlan tagjainak a ficánkolásával, derékhajlásának érzékiségével, lábikráinak parádézásával, köténye csücskének diszkrét szemtelenségű emelgetésével és arcjátékának a pajkosságával? Ez valósággal inkább volt asszonyi idomoknak a hangversenye, semmint női hangoknak a koncertje. Az orchestra zenéje s a közönség soraiban föl-fölhangzó együtténeklés is inkább alkalmazkodott e harmonikus tagjátékokhoz, mint a meglehetősen iskolázatlan s már eléggé kiénekeltszopránok és altok hanghullám-rezgéseihez. Laurence Bruneau kisasszonyt «cantante comica. eccentrica francese»-nek hirdette a program; utána Signorina Antonietta Sant' Hugó következett, a kit «cantante internazionale»-nak kellett

elfogadnunk, mert az összes világnyelveken énekelt, persze a félvilág nyelvén; végre pedig Mlle Lydie Oll jelent meg a Trianon tribünjén, a művészársulat «chanteuse légère»-je. Oll kissasszonynak nemcsak a dalai voltak könnyűek, a neve is az volt (Oll!) meg ő maga is, — a legkönnyedebb skót leány, a kit csak képzelni lehet; mintha valami lágy szellő fujta volna ide a Burns által oly édesen megénekelt felföldről. A szallaggyárosunk, a ki meglehetősen könnyű portékával kereskedett, nem taksálta többre negyvennégy kilónál. De ebből legalább is negyven csupa báj, — jegyezte meg az egyik hollandusunk, a ki nagy barátja volt minden skót holminak. A kabátja, felöltője, nyakkendője mind csupa skót minta volt; beleszeretett hát rögtön abba a picinyke «schottisch» figurába is; mely a kis szinpad szőnyegén tarkállott.

A levegő mind sűrűbb lett, a dohányfüst vastagabb s a lárma egyre növekedett. Bruneau kissasszonynál már pártokra oszolt a közönség; az idegenek, köztük mi is, bravóztak, a jó firenzeiek pedig, kik a francia nótákból édeskeveset értettek, füttyültek mint száz lokomotív. A hollandusok veszettül tapsoltak és mélyen elpirultak ijedtségükben, hogy az énekesnő hálásan mosolygott rájuk. Még nagyobb tombolás támadt,

mikor a «nemzetközi» művésznő gyújtott rá bolondos dalaira. Minden nóta után kiszaladt és tizenöt másodperc múlva más kosztümben repült vissza. Ez a hölgy mint toilette-virtuóz is fölléphetett volna, — sohase láttam ilyen gyorsan öltözni vagy vetkezni senkit. Neki egyébaránt csak vetkeznie kellett, mert — úgy gondolom — rajta volt mind a tizenkét kosztümje. Csak így fejthettük meg azt a csodát, hogy valahányszor megjelent előttünk, mindig vékonyabb volt, — de azért karcsú volt akkor is, midőn először ugrott ki a színre és nem volt vézna, a midőn tucatodszor került elejbénk. Az egész hallgatóság merő nézőség lett, lázba kezdett jönni; a ruháknak e gyors el- és letünése valami különösen csiklandozó hatással lehetett a közönségre. Ez a sebesség már igazán közel állt a boszorkánysághoz, s a tapsviharra, melyet keltett, valami új szót kellene ta'álni, mert a «frenetikus» nem elég a jellemzésére. (Azt tetszik közbeszólni, hogy «örjöngő»? Hígyjék el, még ez se!)

De ha csak taps lett volna!

A taps jól esik nemcsak az előadóknak, de a hallgatóságnak is. Valami jóteköny, kellemes bizsergést érez a néző is, ha tapsokat kelt a szinpad.

De az olasz közönség nem elégszik meg a

tapssal. Neki nagyobb zaj kell. Pokoli koncert az, melyet itt a publikum csinál. A hevesebbek rugdalóznak, kapálóznak, söröspoharaikkal verdesik a taktust a visszhangzó márványra s a botjuk ólmos végével ütik a padlózat mozaikját. De legborzasztóbb mikor ezzel a botvéggel a kávéstálcákat s a teáskészlet alpakáját verik, — ez (próbálja csak meg valaki!) egyenesen fülsiketítő. Különösen kábítóvá lesz ez, mikor ellenzék is támad, a mely ajkának egész erejével fütyül és torkának minden hangjával azt kiabálja: *a basso*, meg *partenza!* Nem láttunk soha ilyen érdeklődést, nem hallottunk még efajta zenebonát! Az internacionális énekesnő tisztelői még a tizenkettedik ruhaváltás után is csak azt ordították, hogy *«bis»* és *da capo*, a szélső ellenzék pedig úgy fütyült, hogy a brazilai öserdők összes madarai se tudnak jobban.

De most Lydie kisasszony, a könnyű énekesnő röppen a deszkákra. Neki legnagyobb a pártja, de legelkeseredettebbek az ellenségei. A közönség hóbortja eléri a tetőfokot; de az egyik hollandusé is, a ki eddig csak úgy tapsolt, a hogy Hágában szokott, most azonban minden keze ügyében levő tárggyal dobol. A kis divát a hívei állva tapsolják; az opposzició fütyül, sípol és kurjant; egy harmadik (opportunist) párt pedig azt követeli,

hogy a könnyű hölgyike fujja el a «Tararabumdié»-t, a mi akkoriban a legfrisebb ujdonság volt Itáliában. Mikor aztán a kis Lydie nem gyujtott rá az angol nótára (valószínűleg azért, mert nem tartozott a repertoárjához), az opportunisták maguk énekelték azt el maguknak és nekünk, Lydie pedig tapsikolt kis kacsóival s éles hangjának bravo-kiáltása tulsivította a sok vaskos férfihang nótáját. Soha ilyen komédiát!

Szinte örültünk, mikor az énekes lányok egy időre visszavonultak a színpal mögé és helyet engedtek a clownoknak, jongleur-öknek, zene-excentrikusoknak, kutya- és medveművészeknek, kínai kókleroknak, japáni atlétáknak, vizitündéreknek, légkirálynőknek s a többi artisztáknak, a kiknek egy részét önök is ismerhetik a magyar székesfőváros orfeumainak és cirkuszainak nemzetközi porondjáról. Reméltük, hogy helyre fog állani a csönd s megértjük végre egymás szavát. (Már jó ideje csak jelekkel értekeztünk s az ajkaink mozgásán kívül semmi se árulta el, hogy beszélni tudunk.) S csakugyan, egy kis nyugalom következett. De nem sokáig tartott ez se. A szomszédos asztal vendégei megint csak a Tararabumdiét követelték, mert a nélkül nem ízlett nekik a cognac; egy másik koteria pedig a kávés kannákat ütögette a pléhtálcákhoz. Ez

nagyon furcsa kompánia volt; akár tetszett nekik, a mi a szinpadon történik, akár tüntetni akartak ellene, egyaránt a kannákat csapdosták a fémtálcákhoz. Csak az arcuk kifejezése változott ilyenkor: mosolyogtak, ha valamelyik kedvencük játszott és dühösen villogtatták szemeiket, ha unatkoztak. Az öreg rajnavidéki szállaggyáros, a ki mindig gálába van öltözve és úgy néz ki, mint egy nagykövet, a ki otthon felejtette a rendjeleit, kezdte magát igen kényelmetlenül érezni. Ideges lett a nagy zúgástól s azt mondta, hogy a manó vigye az olyan mulatságot, a hol minden ember akkora lármát csap, mint ha mindegyik külön-külön egy-egy égiháború volna! A jó hollandusoknak pedig, a kiknek Ollendorff szellemes állítása szerint rossz zsebkései vannak, kirántották a penecilusaikat s vadul kezdtek tekintgetni. Ha egy kicsit biztatom őket, belekötnek valamelyik lármázó csoportba.

Következtek Hill és Hull urak, a társulat excentrikus groteszkjei vagy groteszk excentristái s olyan bolondokat csináltak, hogy kettejüket kivéve, mindenki kacagott. Egy melankólikus öreg firenzei temetési vállalkozó is, a ki fényes üzletei dacára már húsz esztendeje nem nevetett s nem messze ült tőlünk, mosolyogni volt kénytelen a Hill és Hull piramidális bolondériáin.

Talán még Torquato Tasso, a ki állítólag soha életében nem nevetett, talán még a mélabús Tasso is kacagott volna, mikor a gigerli-játékot csinálták. Ez abból áll, hogy 10—12 lépésről dobálják egymásnak a monoklikat, s ők a szemükkel fogják föl a fényes üveglencsikéket. Itt mind a pártok kibékültek s a legszebb egyetértésben hahotáztak. Többen kacagó görcsöket kaptak s ezeket egy számozatlan rendőr, a ki nem szívesen hagyta itt az előadást, vezette ki a terem-ből. (Talán még most is nevetnek, ha azóta meg nem haltak.) A nyaknak ez a hátranyujtása, a fejnek előreszegzése s az arcizmok folytonos rángatódzása több volt mint mulatságos. Úgy nézett ki a két excentrista, mintha «tic convulsif»-jük volna; annyira játszott és mozgott arcuknak minden porcikája, de a szemük mindig hibátlanul megfogta a monoklit, olyan könnyedséggel mint ügyes métázó a labdát. Meg vagyok győződve, hogy ez a hóbortos játék be fogja járni egész Európát, megkacagtatja a civilizált világot, de egyszersmind csúffá teszi a monoklik divatját. A mi kis hadnagyunk legalább (a szász király testőrdragonyosaitól) ijedten kapta ki szeméből a fényes üveglencsét s a mellényzsebébe tette. Ott van még most is.

A lárma mind tűrhetetlenebb lett. A monokli-

játékra olyan hallót csaptak a szomszéd asztalok, hogy társaságunknak legflegmatikusabb tagja körülnézett és számítgatta, vajjon, ha összevesznénk, melyik párt dobna ki a másikat? Meggyőződött arról, hogy a «Hôtel de Rome» vendégeit hajigálnák ki, mert csak hatan vagyunk valami kétszáz ellen. De a szallag-gyáros egyre nervózusabb lett, s a hollandusokat alig lehetett visszatartani, hogy a fagylaltos csészéikkel ne bombázzák meg jobboldali szomszédaikat, a kik vastag botjaikkal dörömböztek a kopogó mozaikon. E botoknak minden ütődése olyan volt, mint egy kisebb kaliberű pisztolynak lövése.

Végre — éppen Li-Long-Soochong urak voltak a színen, a kínai excentristák — valamelyikünknek, a ki legtöbbet tudott közölünk olaszul, az az ötlete támadt, hogy odafordult az egyik szomszédos asztalhoz s így szólt :

— Kérem, urak, szíveskedjenek valamivel csendesebben lármázni, mert ő excellenciája a miniszter úr (s itt a szallag-gyárosra mutatott) egy kissé beteges és nem állhatja a nagy zajt.

Az, a kihez közvetetlenül beszélt, elvörösödött. (De mi is mindannyian, s legjobban a szallag-gyáros.) Aztán magyarázni kezdett valamit a barátainak, a miből csak ezt az egy szót értettük: *ministero*. De ez a szó csudát tett. Az egyik asz-

taltól odább repült a másikhoz, egy-két perc alatt végigjárta az egész termet, s a hatás, a mit előidézt, ugyancsak feltűnő volt. A lárma megszűnt; botok, kannák és poharak nyugalomba léptek s mindabból a pokoli zsvajból, mely még pár perc előtt megőrzítéssel fenyegetett bennünket, nem maradt egyéb csak egy tiszteletteljes suttogás s egy szájról-szájra vándorló szó: *un' ministero*. Végigvonult az a nagy stabilimenton egészen a legutolsó sarokasztalkáig s eljutott rövid idő alatt a szinpadra is, a hol Li-Long-Soochongék azt sugták egymás fülébe nagy áhítattal: *a minister is here*. (Mert persze, hogy tiszta ángliusok voltak a kínai excentristák.)

A nagy csönd azonban sehogy sem illett a finom dohányillattal és női parfümmel kódös levegőhöz, — vége lett minden kedélyességnek. A miniszter jelenléte feszélyezte a hallgatóságot, mely ezután már nem a pódiumon bajazzóskodó alakokat nézte, hanem a mi asztalunkra bámult (a mely holnap már «históriai» lesz) s különösen a kölni szallag-gyárosra, a ki elegáns fekete kabátjával és előkelő stylű fehér barkójával igazán úgy festett, mint egy miniszter, vagy más hasonló kis isten. A ránk szegezett látcsövek sugarai égetni kezdtek bennünket, feszelegni kezdtünk székeinken olyan emberekként, a kik jobban szeretné-

nek — valahol másutt lenni. Boszantásul hozzájárult még az, hogy a kínaiak már csak nekünk bolondoztak s a közönség azon tagjait, a kik közt nem ült miniszter, kutyába se vették. Mikor pedig valóban sikerült mutatványaik után elkotródtak a szinpadról, nem akadt tenyér, a mely tapsolt volna nekik, olyan eset, a mi bizonyára először történt velük.

Az ilyen csöndnél nincsen kellemetlenebb dolog a világon. Szerencsére nem tartott soká, mert a kínos szünet első percében figyelmeztette egyik németünk a gyárost, hogy tapsoljon.

— Tapsoljon excellenciád, — mondá. — Mert, úgy látszik, ezek a jó emberek most tőlünk várják a bátorítást.

S csakugyan, a hogy a miniszter úr összezsápta a tenyereit, kitört a tapsvihar s a kínaiak újból megjelenhettek a színen s mélyen meghajoltak a nagyúri vendég előtt, a ki alig volt képes megőrizni az állásához illő hivatalos komolyságot.

Pompás kis mulatság volt, csak azt sajnáltuk, hogy elrontottuk vele a másokét. Abbeli óhajtasunkat fejeztük hát ki, hogy fizetni akarunk.

Mialatt a pénzszedő pincért vártuk, alkalmunk volt újból meggyőződni a régi igazságról, hogy az emberek még teljesen ismeretlenek társaságában se vetkezik le a hiúságukat. Az egyik hollandi,

hogy tüntessen a szivélyes viszonynyal, melyben a gyárossal áll, beszélgetés közben bizalmasan meglökte őt, mintha figyelmeztetné őt valamire. De a miniszter úr is fölhalálta magát s rendreutasította őt helytelen bizalmaszkodásáért:

— Gondolja meg, kérem, hogy kivel beszél!

Az előkelő szerep különben pénzébe is került öreg barátunknak, mert a főpincér őt tisztelte meg mindannyiunknak a számlájával, — olyan hátrány, a mi együtt jár a nagy tisztességgel. Ki kellett fizetnie a «kiséret» kontóját is. S az ifjabb hollandi, mikor ezt a kedvező fordulatot látta, hamarosan rendelt még egy pohár konyakot a legtöbb csillagú Martellből — mindannyiunk részére. Mélyen eliteltük ezt a galád eljárást, de ha már meg volt rendelve, meg is ittuk és konstataáltuk, hogy legfeljebb egy csillaggal csaltak meg bennünket.

Ahogy kifelé indultunk, elhallgatott még a leg-halkabb társalgás is, a vendégek pedig, a kiknek asztalai mellett elhaladtunk, fölálltak üléseikről, úgy, hogy szinte sorfalat képeztek a távozó miniszter tiszteletére. Kiérve a kávéház elé, megállottunk kissé a pazarul világított etablissement ablakai alatt s meglepéssel tapasztaltuk, hogy helyreállott megint a régi fesztelenség. Kurjongatás, füttyülés, bravózás dörgött ki az utcára;

«bis», «da capo» és «partenza» kiáltások hangzottak ki hozzánk, összevegyülve a Tararabumdié vad melódiájával, a melyre megint rágyújtottak az opportunisták a másik két pártnak pisszegése között. S belevegyült abba a hangzavarba az a mindennél rettenetesebb lárma, a mit fémtárgyaknak egymáshoz koppantása idézhet csak elő. Ólmos végű botok, alpakatányérok, fémes kancsák és ezüstös tálcák megint koncerteztek, — elment a miniszter, a ki zavarta őket.

*

A Trianonnak egyébként nem volt kárára, hogy egy esténket töltöttük benne, mert másnap a következő ujdonság volt olvasható az egyik firenzei ujságban:

— «A Trianon nevű stabilimento napról-napra jobban hódít. Tegnap is egy német miniszter volt ott nagyobb társasággal, mely láthatólag jól mulatott a változatos program specialitásain. A distingvált társaság sokat tapsolt a mutatványoknak s csak tizenegy óra körül hagyta el a fényes helyiséget.»

A FÖLD ALATT

Mentül idősebb az ember, annál több ismerőse van a temetőben s annál több nekrológ és emlékbeszéd az agyvelejében. Évről-évre többen vannak az emberek közül *odakint* és kevesebben *idebent*. A város meg mentül öregebb, annál jobban telik meg sírokkal, úgy hogy végre halottak lakóhelyei fölé kénytelen építkezni az élni és lakni akaró nemzedék. Ha aztán ez a város : Róma, a melynek valaha a cézárság fénykorában amerikai számú lakossága volt, másfél milliónyi, akkor ennek a városnak nem lehet kicsiny a temetője. Maga Róma ebből a szempontból nem is egyéb, mint egy nagy kriptája a világhistóriának ; *campo santo*-i, sírkápolnái, bazilikái, katakombái, az ó-város romjai mind csupa temetőóriások. Minden életre ezer halál esik itten.

De nemcsak emberek sírkertje Róma, hanem dicsőségé és koronáké is. A mikor még itten csinálódott a világ története, nem egy dicsőségnek, nem egy koronának itt ástak temetkező gödröt. Igaz, hogy mindegyiknek jutott egy jelzőoszlop, érc- vagy márványemlék, de ma már ezek az emlékek is ott porladnak, a hol a csontok : a föld

alatt; odalent mállanak széjjel, hol a feledés csöndje borul mindenre, a mi odakerül.

A sok apró és nagy ember között, a kik Rómában haltak meg s temetkeztek el, van egy egész sereg koronázott fő is: császár, pápa, király és sok más című fejedelem. S jókora temető volna ez a «királyok temetője», ha mindannyit együvé hantolták volna. A híres *parterre des rois* mellett léteznék akkor egy *cimitero dei regi*. S föltámadás esetén micsoda nagyszerű fejedelmi kongresszust fognak tarthatni ezek, ha ugyan elérnek — a kolosszeumban!

Oh, mert ez a szépséges nagymultú községe a világnak nemcsak szült és teremtetett nagy eszméket és kiváló embereket, — el is temette azokat. Az eszméket az *index librorum prohibitorum* közzététele útján, a Girolamo Savonarola és Giordano Bruno fölmáglyázása, a Galileo Galilei agyonkínzása és más ily szeretetreméltó eszközök által; az embereket pedig katakombák útvesztőibe, templomok boltozatos kriptáiba és campo santo-k megszentelt földjébe, melyre árnyat bocsájt a ciprus szomorú koronája és derüt a márvány fehér fényessége. De az előbbiek föltámadnak, — Giordano Bruno szobra ott emelkedik a Campo de Fiorin s a Galileo szelleme ott kísért modern tudományunk minden lapjain, míg az emberek...

Nos, azok el vannak temetve. Ők nincsenek többé, csak még némi kis történetük van. Az idő nem tudta teljesen agyonütni őket; tovább kell figurálniok abban az érdekes mesében, a mit históriának neveznek, s azért jegyezték föl, hogy okúljanak belőle az utódok. (Ezek azonban nem okúlnak belőle.) Kettős mártiromság. Nekünk apró embereknek csak *egy* komédiában kell szerepelnünk: az életben; nekik szegény nagyoknak, kiváló erényűeknek vagy kiválóan gonoszaknak, ama másikban is, hol alakjukat elferdítve, karrikirozva, csúfítva vagy megszépítve, elnagyolva vagy kisebbitve állítja elébünk az a gazdag képzeletű férfiú, a ki a mult idők eseményeivel foglalkozik s a történetíró díszes nevét viseli.

A halál különben csak közelről olyan rémületes. Szörnyűség elgondolni, hogy egy ismerősünk, a kivel tegnap tarokkoztunk veszekedve vagy szidtuk a kormányt közös megegyezéssel, már ma halott legyen s hült helyét mással kelljen pótolni a játékban meg a politikai vitatkozásban, míg az, hogy Julius Cæsar a «Brutus, Cassius és Társaik» összeesküvő cég merényletének áldozatul esett, éppen oly hidegen hagyja a felsőbb-leányokat, mint a kevésbbé érzékeny gimnazistákat. Friss sírok között szóltanúl, mélabúsan járnak-kelnek az emberek, — régi temetőkben

úgy sétálnak, mint más rendeltetésű promenade-okon, vidáman csevegve s a hölgyüknek udvarolva.

Ez az egész Róma, mely pedig pezseg az élettől, nem egyéb egy óriás temetkezőhelynél. Van benne néhány száz temető. Háromszáz és hatvanöt templomának mindegyikében nyugosznak emberek, a kik egykoron éppen úgy örültek az életnek, mint a mai Róma lakosai. Sehol annyi misztérium a világon, mint Róma klasszikus földje alatt. Sose tudhatod ott, nem-e jársz egy nálad sokkal különb ember csontjai fölött. Kétségbevonhatlanul uralkodik itt a hatalmas *Mors Imperator* s magához szoktat mindenkit, a leghalálfélőbbet is. S talán azért, mert itt olyan sokan vannak elföldelve, talán azért félnek itten oly kevéssé a haláltól. S talán azért van itt kevesebb becse az emberi életnek, mint egyebütt? A halál diadala hozzászoktatta az embereket, hogy viszont ők is diadalmaskodjanak a megsemmisülés gondolata fölött. A temetések itt nem oly szomorúak, mint észak honában s a temetők nem oly mélabúsak, mint magasabb szélességi fokok alatt, hol több a szomorúfűz és kevesebb a derűs márvány. Az olasz temetők tán az egész világ legfehérebb sírkertjei. A sok hideg és fehér márvány valóságos muzeumokká teszi ezeket a campo santo-kat,

a pizait, genuait, milanóit, bolognait, firenzeit, nápolyit és rómaid, mert nemcsak halandó emberek vannak bennük örökre elszállásolva, de kitűnő szobrászok halhatatlan művei állanak őrt a tetemeik fölött s biztosítják számukra egy nemét a halhatatlanságnak, egy nemét az életnek a halál után; — Piza világhírű temetőjét meg épen nagyszabású freskók is díszítik, köztük az *Orcagna* híres *Trionfo della Morte*-ja, a temetőket benépesítő halál e legfényesebb illusztrációja. Az ilyen helyeken az ember keveset gondol a halottakra, sokkal többet a halhatatlanokra, kik ez emlékoszlopokat, szobrokat, építési monumentumokat, szarkofágokat, domborműveket és statuetteket megalkották. Nyugodtan, szinte élvezettel gázoljuk a halált, mert ime! e művészek győzedelmeskedtek annak eszméjén, s mink, a kik szemléljük és bámuljuk e köveket, mi velük együtt szintén győzteseknek érezzük magunkat.

De vajjon mi jobb (ha ugyan egyáltalában van a síron túl valami jó és valami jobb): az-e, hogy gyászbabórúlt alakok, kesergő özvegyünk, bánatos fiaink és szomorkodó leányaink hajoljanak egyszerű sírkeresztünk vagy oszlopunk fölé s évtizedekig ápolják a csontjaink felett emelkedő domb zöld fácskáit és színes virágait, — avagy az, hogy a könnyező és virágos kegyelet helyett

büszke és művészi márványemlék hirdesse évszázakig az utókornak, hogy itt egy valaha derék úriember vagy egy annak idejében szeretetreméltó asszonyosság aluszsza örök álmait? Mert, a mint mondtam, kevés becse van itt a máshol oly drága életnek, a magunkénak, meg a másokénak is. S a római özvegy és a római árva nem veszi a halált s az elhunytak veszteségét oly komolyan, mint mi északibb emberek, a kiknek hűvösebb a napunk, de melegebb a szívünk, — nekik a drága halottól való megválás s a temetés nem oly szomorú foglalatosság, mint hidegebb klímájú országok meghittebb, családiasabb embereinek, — nekik a gyászos idő kurtább, mint minékünk, virágot pedig nem ültet halottja emlékének a római matróna, a római özvegy és a római árva. A halott úgyszólván maga megy ki utolsó nyugvóhelyére; csak a halottas kápolnáig kísérik el a hozzátartozói, kik résztvesznek a beszentelésnél s a gyászos misénél, aztán elmennek haza — megvigasztalódni, a mi hihetetlenül rövid idő alatt sikerülni is szokott nekik. A «drága» halott pedig megyen szintén haza, abba az otthonába, a melyben tovább fog maradni, mint a földön (a hol ott-hont vélt találni s csak vendégeskedésre jutott ideje) s vár ott — a feltámadásra. Csupa idegnek mennek vele: a *beccamorto* (sírásó), a te-

mető-pap meg a *confraternita* tagjai, ez utóbbiak egészen beöltözve egy szabás nélküli zsákba, egyszerűbb a legegyszerűbb barátcsuhánál, melyből csak a szemeik villognak ki rémesen.

Akár fényes legyen valakinek a földi vándorlása, akár szenvedéssel teli: nem közömbös rá nézve (a míg él), hogy miként fogják temetni, ha meghal. A temetés dísze egyszersmind mértéke az elhunyt tisztességének és bizonyága az érdeknek, miket életében szerzett, s a kedveltségnek, a melynek örvendett. Innen a törekvés: szépen halni meg és szépen takaríttatni el. Egy filozofáló francia szerint tulajdonképpen a világ minden becsvágya se egyéb, mint iparkodás: mentül szebb temetésben részesedni. A legkevesebb, mire igényt tart a «*moriturus*», az «egyszerű, de tisztességes temetés». Minálunk az úgynevezett halotti társaságok, Olaszországban a különböző testvérületek (*confraternità*) szolgálnak a tisztességes végső tisztesség biztosítékául. Ezek egy neme — szemben az életbiztosító társulatokkal — a halálbiztosító intézeteknek. Nem a halált biztosítják (mert az úgy is biztos!), de a fényes temetést. A ki tagja egy ilyennek, az nyugodtan halhat meg. Az özvegye ugyan rövid idő alatt férjhez fog menni, a gyermekei ugyan összevesznek a hagyatéka fölött, s a barátai bebi-

zonyítják a sírjánál, hogy de igenis a halottakról is lehet rosszat beszélni, — de szép és keresztényi temetése lesz. Rengeteg mennyiségű viaszgyertyákat fognak kiosztani s a confraternità tagjai ünnepies menetben nagy számmal vonúlnak ki, díszes koporsóját kísérve a köztemetőbe.

S miután e jó urak akként öltik magukra fekete, fehér, szürke, kék vagy vörös zsákjukat (a szerint, a melyik színű céhhez tartoznak), hogy csak szemeik látszanak ki két apró nyílásból, hát senkise láthatja közönyös, unott arcaikat, melyekkel elhunyt tagtársuknak adják meg a végső tiszteletet.

A zsákszövet és szabás elengedhetetlen egyenruhája minden mizerikordiánus szövetkezetnek, melyeknek tagjait némely helyen nem is nevezik másképp, mint *Sacconi*-nak. A hatás, melyet e vándorló vázak az idegenekre gyakorolnak, eleinte rémséges ; idő kell, míg hozzájuk törődik a szemlélő szeme. A kövér alakok kómikusan ijesztőn, a soványak rettentően ijesztően festenek a sajátságos hüvelyben. Az olaszok persze úgy haladnak el mellettük, mint más közönséges utcai alakok előtt.

A szem a legborzasztóbbat is megszokja, ha gyakran látja. A szép vonalak s a festőiség hazájában mindenestre különös és minden más lát-

ványtól elütő egy ilyen felvonulása a zsákos embereknek, s hiában keresnél valamit ebben a szép országban, a mi csak távolról is olyan izléstelen és rémületes volna mint valamelyik confratello-nak a temetése. A mi mentségeül szolgálhat ennek az izetlenségnek, az az egyszerű uniformisnak egy másik rendeltetése. A zsákos emberek nemcsak temetnek, hanem ha rákerül a sor, éltetnek is. Vannak testvérületek, melyek szerencsétlenül jártak megmentésével, hajléktalanok elhelyezésével és éhezők táplálásával is foglalkoznak. Itt aztán igazán nem tudja a balkéz, hogy mit tesz a jobb. A boldogtalan, ki egy ilyen «saccone» jótéteményét meg akarja köszönni, nem talál senkit, a ki a köszönetét el akarná fogadni. Csak egy intézményt lát maga előtt, egy nagy Névtelent, egy ruhadarabot, a melyben teljesen eltűnik az egyéniség, — egy zsák áll előtte, melyből nem látszik ki az ember, csak a «testvér», a segítő testvér két jóindulatú szeme. Lehet, hogy ez a két szem egy egyszerű emberé, a ki maga is egy szegény ördög, ki talán holnap szintén a társai segélyére szorul, de lehet az a két szem egy marchese-é is, a ki odaadással ápolja egy elzüllött testvérét. Nem-e szebb módja a jótetésnek, mint az a jótékonyosság (helyesebben: jótékonykodás), mely a reklám legharsogóbb

trombitájába fujja bele minden legkisebb adományának hírét, s ujságokban meg jegyzőkönyvi kivonatokban szavaztat magának köszönetet minden nagylelkű (!) segélyezéseért? Vegyének le Ferenc József-kabátotokról a hasonló nevű rendjelet (melyet a közjótékonyosság terén szerzett érdemekért kaptatok) s huzzátok magatokra a saccone-k zsákvásznát, s ha ebben a ruhában, hiuságtól menten fogjátok továbbgyakorolni a jóttevés nemes erényét, akkor hinni fogok a jószívűségtekben. De addiglan nem !

De térjünk vissza megint a föld alá, a hová úgylis eljutunk egyszer ; te is kedves olvasóm, meg én is s mi mindannyian, a kik azt hiszszük, hogy valamelyes előnyünk van azok fölött, akik már a föld alá értek. Pedig nem különböztet meg bennünket tőlük semmi egyéb, csak az az egy körülmény, hogy nyugtalanul járunk amaz őselem fölött, melyhez ők már nyugodni betértek.

Hanem Rómában, a hol minden másképpen történik mint a többi világban, még a halottaknak sincs mindenütt békességük. A ki meg akar győződni erről, menjen a *Santa Maria della Concezione*-ba s ha megtekintette az egyszerű templom szép képeit, köztük egy pompás Guido Renit, melyekről készséggel vonja el a függönyt

egy barátságos kapucinus, szálljon le itt is a föld alá, a kapucinus-szerzetesek templomalatti temetőjébe. Nagyon furcsa temető ez. Csak annyi ideig hagyják itt pihenni a barátok tetemeit, a meddig hely van számukra s valami sok hely éppen nincs ebben a négy pici sírkápolnában. Ha már megtelt a kis temető s új halottat hoznak beléje, akkor annak a csontjait, ki a leghosszabb idő óta pihen itten, előszedik s földiszítik velük a sírok falait. Sok száz barát csontja van itt arabeszekké, koszorúkká, virágokká, levéldíszsés s mindenféle más figurává ügyesen feldolgozva, — oly tréfa a halállal, melyet csak Rómában engedhetnek meg maguknak az emberek, Rómában, a hol sok mindenre nézve más törvények és más érzelmek uralkodnak mint egyebütt. A halál eszméje és félelme fölötti diadalnak nagy és kétségbevonhatatlan jele az ornamentika, mely e szomorú falakat díszíti . . . E boltozatos falak és mennyezetek már annyira telvék csillagokkal, keresztekkel, rózsákkal s emberi csontokból kirakott egyéb mozaik-művekkel, hogy kapucinusi leleményességre lenne szükség, ha az itt elásott és még netalán idekerülő csontokat is e sírkápolnák cifrázására akarnák fölhasználni.

Odafönt a «felső» templomban láttam egy sírhelyet, a templom alapítójának: Barberini

püspöknek utolsó pihenőjét, a melynek takarókövére ezt a mondást vésték: *Hic jacet pulvis, cinis et nihil.* (Por, hamú és semmi.) Ez a pompás sírfelirat, mely a legrégibb nézetet a halálról egy pár klasszikus rövidségű szóba foglalja egybe (s éppen úgy illik a Barberini püspök sírjára; mint bármely más halottéra ezen a világon), mindenhol a helyén van, csak éppen itt nem; hol a port is, a hamút is, meg a semmit is, csupa cifra csont pótolja. Az ember úgy érzi magát ebben a sajátságos kriptában, mintha régi csatatéren volna, olyan csatatéren, a hol vad törzsek mészárolták egymást s a győztes csapat kannibáli kegyetlenséggel gyűjti egybe az elesettek csontjait s csinál belőlük primitív műveltséggel mindenféle tarkaságot. Ah, nemcsak a vérről áll az, hogy különös egy nedű, hanem a csontról, az embercsontról is, hogy különös egy anyag, — s nem a legvidámabb látvány ilyen sokat látni belőle egy rakáson . . . Ezekben a koponyákban, a melyek most oly rendszeresen vannak egymás mellé illeszkedve s oly borzalmasan vigyorgnak a szemlélőre, valaha éppen olyan agyvelő működött, mint a miénkben. Ezek az ujjak, a melyekből itt egy gobelin szőnyegre illő egész sor arabeszket formált a barátok türelmes mestersége, valaha ugyanolyan kéjjel babráltak lágy

női fűrtök között ; s a karok, melyeknek csontjai az átellenes falon oly mintákat alkotnak, mint kezdetleges népek kezdetleges fegyverei, valaha talán épp oly tűzzel öleltek, mint az, ki e sorokat rémülettel olvassa.

Az a páter, a ki kalauzol, csöndes melankóliával mosolyog búsan, midőn az enyészettől elhódított csontok e képtárát mutogatja nekem. Mintha mondaná :

— Én most még ember vagyok, ha kapucinus barát is. De bizonyos idő múlva csak cifraleszek. Más halandó, a ki nem tartozik ennek a fura rendnek e fura zárdájához, a halál után is kaphat egy kis helyet, a hol kedvére kinyújtózhatik s nyugodtan porladhat a végenyészet s a legvégső ítélet felé. Én azonban közös sírba kerülök a többi páterekkel, a kikkel most együtt ebédelek, — úgy temetnek bennünket együvé, mint a csatákban elvérzett katonákat, a kiknek számára nincsen elég gödör. Csak addig hagynak bennünket pihenni, míg valaki meghal utánunk, — akkor udvariasan átengedjük helyünket az utánunk következőnek. Szerencse, hogy jeruzsálemi szent földbe (autentikus földbe, mely ide is, mint Pizába, utánvétellel érkezik!) temetteünk, mely gyorsabban porlasztja el a testet minden más földrész talajánál. Csontjainkból

aztán, a melyek emberi, érző és szenvedélyes idegek hordozói voltak, arabeszkeket és figurás tapétákat készítenek azok a testvéreink, a kik még egy darab ideig idefönt ebédelnek, de nemsokára szintén követnek bennünket a végelmulás e sajátos útján. Belőlünk, ha meghalunk, temetődíz lesz, belőlem talán egy karos gyertyatartó.

Egy pillanatig valóban azt hittem, hogy beszél hozzám a kapucinus, pedig a szegény öreg, a ki már csakugyan nem sokáig ebédel idefönn, miután elmotyogta az utikönyvekben is följegyzett kevéske adatokat, elhallgatott s a bárgyuság mélabújával mosolygott. De e mosoly a képzelhető legszomorúbb mosolygás volt. Csak egyszer elevenedett fel egy kissé a szomorú öregecske, mikor egy oly arabeszkhöz értünk, a mely meg volt csonkítva. A hiányzó hüvelykujjat a múlt héten lopta el valamelyik őrizetlen pillanatban egy kegyeletlen angol. S mikor ez attentátumot elpanaszolta, azt a templomba és kapucinushoz nem illő szót morogta :

— *Maledetto !*

Vigasztalni próbáltam, hogy majd csak kiegészítik a hiányos figurát.

Szomorúan felelte :

— Nem lehet, Signor, nem lehet. Átnéztük egész csontkészletünket, de éppen hüvelykujjak-

ban nagy hiány van. Nem találtunk egyetlen alkalmasat se . . .

S aztán megint hozzátette : maledetto !

S ez nem is az egyetlen sírkápolna az örök városban, a hol alakzatokat csinálnak és kiállítást rendeznek az emberek csontjából. A Ponte Sisto közelében fekvő *Santa Maria della Morte*-ről nevezett templomnak is van egy kápolnája, a hol hasonló elbánásban részesül az emberi hulla. Ott is díszítvék a falak barátok csontjaiból kirakott mozaikkal, levél- és virágmotivumokkal, mindenféle fantasztikus cirádákkal.

— Padre, — kérdezte itt Gregorovius az őt kísérő baráttól, — ha mindezek a koponyák és csontok a hozzájuk tartozókat keresik, micsoda zűrzavar lesz az !

— Bizony, — felelte komolyan a kapucinus, — az utolsó ítélet napján, ha föltámadnak a halottak, nagy csörömpölés lesz itt !

. . . Fiatal házaspár is — éppen nászúton van — nézi a halál e különös hajlékának csontborzalmait. Az ifjú nő félénken simul deli urának oldala mellé, mintha oltalmat kérne tőle a fenyegető halál ellen. S az izmos férfi, a kinek lábai alatt reng a szent földdel befedett talaj, elkomo-lyodik s szinte színét veszelve tekint a sápadt halál cifra emblémáira. Minek jöttök ti ide a *pulvis*,

cinis et nihil birodalmába? Minek gondoltok ti a halálra, ti fiatalok? — mikor az úgylis gondolni fog rátok a kellő (vagy kelletlen) időben? Menjetez föl élvezni a napfényre a föld fölé, s hagyjátok itt a kapucinusokat a föld alatt!

Én különben nagyon örülök, hogy ez a fiatal pár (mely nem jött Rómába messzebbről, mint Bostonból) épp abban az időben nézte meg a csontdekorációkkal fölékesített sírokat, a mikor én odavetődtem. A ruháikból áradó erős chipre-illat elviselhetővé tette azt a dohos szagot, a penészes halál ama nyirkos áramlatát, mely végigvonul e szomorúan groteszk boltozatokon.

ROMA CAPITALE

A ki olasz földön utazik, az utcán is tanulhat históriát. Nemcsak a tereket ékesítő szobrokról, de a házak architekturájától is. A mi Németországban és egyebütt csak egy-egy (a régi korszakok jellemét megőrzött) városnak, az Itália majdnem mindegyik jelentősebb helyének fizionómikus tünete. Mindezek a községek valódi történeti vidékek, históriai tájékok, melyek szemmel láthatólag viselik magukon egy elmúlt korszaknak okmánybélyegeit. A ki kopott fölírásokból, rommaradványokból és a régi építésmód épen maradt köveiből olvasni tud, az úgy nézheti végig e városokat s azoknak utcáit, mint egy előtte fekvő történeti könyv egyes lapjait és fejezeteit.

A legtöbb olasz városban bizonyos rendszerességgel van kifejezve a középkori köztársaságok jelleme. A házaikon és a palotáikon ez a jellem mintegy meg van kövesedve, s örökös lesz, vagy legalább is nagyon tartós. Mert a történelmi jellemű építészeti stíl olyan mint egy konok előítélet, — korszakok sem bírnak vele. Ha végigmegyünk ez emlékszerű városok terein és utcáin, lehetetlen észre nem vennünk, hogy mindezek a

szép városok egy-egy hatalmas papsággal és gazdag arisztokraciával büszkélkedő közületnek voltak fényes alkotásai. Ha Velencéről és regényes történeteiről nem is hallottál volna semmit, csak lábaidat kell betenned e csodás vízi tündérvárosba, csak egyszer kell végigsétálnod fekete gondoláddal azon a mesebeli palotasoron, melyet Canale grande-nak ismer a világ, hogy világosan lássad, mikép fakó házcsoportját és érdekes homlokzatú palazzo-it csak egy fényeskedő arisztokracia építhette Európának legingatagabb talajára, a venéták víztől mosott, nedvességtől áztatott, porhanyós szigetekcskéire. A régi pápai állam, meg Urbino és Toszkána akárhány főbb helyén pedig elég egy gyalogséta, hogy visszaképzeld e városok múltjának történeteit, melyek annak az egy körülménynek a változataiból állanak, hogy melyik párt gyűrte le a másikat: a papok pártja-e a rendit, avagy a patriciusoké-e az egyházét?

Az akkori uralom két főtenyezője: a vallás és a zsarnokság beszél e régi, kopár, de még mindig erős s az elemekkel dacoló köfalakról, melyeken megfeketedett minden márványdís, mint némely történeti alakon idők múltával a históriai zománc. Az Istennek emelt nagyszabású templomok, a minőket most már nem építenek, s a főbb tereket és utcákat diszító szeszélyes, de mindig

jelentékeny stílű paloták a legérthetőbben hirdetik, hogy itt valaha az egyház nevében a papok, a tyrannis-i elv nevében pedig oligarcha családok uralkodtak.

A nép; a mindenkor szegény nép, mely a szűk utcák, sikátorok és csatornák mentén épült sötét házak szegényes lakásaiba és ketréceibe szorult, a nyomorúságos nép e két nagy hatalmi tényező uralma alatt vajmi keveset számított. Az a tudata, hogy nemcsak kötelességek és áldozatok illetik meg, hanem jogok, javak és élvezetek is, csak később jött meg neki, s mikor ebben a tudatban küzdelmet kezdett és folytatott a függetlenségért, akkor az e harcokban megnyilatkozott öntudat, erő és becsvágy már nem volt képes e városok architekturáját megváltoztatni. A sanyargatott nép itt-ott győzött s a demokracia szentséges elve vidám muzsikaszóval vonult be az arisztokratikus építésű városok kapuin; de nem változtatta meg sem az utcák képét, sem a házakét.

Az egyház és a régi arisztokracia, melyhez egyik-másik itáliai városban s különösen Firenzében a külkereskedés útján elhatálmásodott kalimárokat és bankárokat — a renaissance-kor olasz Rothschildjeit és Vanderbiltjeit — is hozzá kell számítani (mert van-e valódibb arisztokrata a hatalmas pénzembernél?), érchez hasonló szí-

lárdságú emlékeket állított magának e nagyméretű köztereken. Nézzétek meg ez óriás piacokat egyes és csoportos szobraikkal, fényes kútműveikkel, s főleg e csodás templomokat, a melyek telvék az olasz mesteriskolák legbecsesebb képeivel, nagy államférfiaknak, tudósoknak, művészeknek, költőknek és papoknak síremlékeivel, — és tekintsetek meg e drága kőfajokból épített palotákat, a melyek mindenike egy-egy gazdag múzeuma volt valamelyik műkedvelő család pazar kedvteléssel beszerzett műkincseinek! Nézzétek meg, hogy rögtön belássátok, mikép e műcsodákat nem polgárok építették, a kik dolgozni szoktak, hanem principék és biborosok, a kik az élvezeteknek s az örökszép kultuszának éltek.

E városok építészetileg még ma is azt a látványt nyújtják, mintha a régi irányadó családok, hatalmas feudális nemzetségek hűbéres tulajdona lennének. S különös! — újabb palotáik is iparkodnak beleilleszkedni a régi keretbe, a modern építészek is nem egy palazzó-t emelnek stílszerűség szempontjából hasonlót a régi, patinás márványfaçade-okhoz. (Ugyanaz a látvány, mit a lelkek architektúrája nyújt a magyarországi gentrys városokban, hol a gazdagabb polgárság abban a stílben iparkodik élni, a melyet a nemes-

ség követ.) A mai demokratikus Olaszország városai szörnyűségesen arisztokratikus színezetűek, — s itt már épen nem rokonok az arisztokrata-jellegű magyar városokkal, a melyek ugyancsak demokratikus külsejűek széles utcáikkal, meszelt házaikkal és feneketlen sarukkal. Az olasz piacok, kávéházak, trattoriák, oszteriák, jótékony intézetek, kaszinók (sőt még az emberek is!) csak úgy fénylenek a demokrataságtól, de az építészetök feudál-arisztokratikus. Az erkélyek, az ablakok, a bejáratok, az emeletek loggiái, — mindez nagyban ellentétes azon polgáriassal, mely a mai városok vidám életét, divatos utcai lármáját jellemzi. Velence például, a melynek calle-in és canale-in ma éppen olyan modern élet pezseg, mint akármelyik középnagyságú európai városban, Velence az architektúráján eltörölhetetlenül viseli a korai renaissance bélyegét. Merő ellentétek: egy ősi patricius-család hajdan büszke palotájából ma bútorokat szállítanak, melyeket nagyban és kicsinyben árúsít a mostani bérlő; egy másikban üvegraktár, a harmadikban felsőbb- vagy alsóbb leányiskola van, a Foscari-k gyönyörű fekvésű, velenceiesen gót stílusú lakában meg épen kereskedelmi akadémia. Egy ívezetes ablakból, melyen a Palladio vagy Longhena teremtvő ereje dolgozott, a fin de

siècle-nek valamelyik szocialistája könyököl ki, oly ember, a ki ellensége mindennek, a mi szép, s a legközelebbi munkáskongresszuson talán arra fogja buzdítani a hallgatóit, hogy rombolják le a palotákat; a Sansovino arkádjai alatt, a libreria antica görög oszlopsorai közt pedig közönséges kupeczek, ügynökök, alkuszok és börzegalopének veszekednek az utolsó ügylet provizióján.

Firenzének is nem a Lüngarno s a Cascine zöld fasorai felé terjedő új városrész modern házai adnak jelleget, hanem a reszpublika idejéből megmaradt nagy barna, majdnem fekete épületek, melyek szinte fenyegetőleg merednek a magasba e máskülönben oly barátságos város háztengeréből. Valóságos védvárak azok, melyeket a középkor s az ujkor kezdetének nagy családai az Arno melletti Athénbe beleépítettek. Nincs ezekben a sötétlő épületekben semmi nyá-jasság, semmi lakásra csábító otthonosság. Jobban hasonlítanak akármihhez — még börtönházakhoz is — mint jóra való emberek laká-hoz, s valósággal nem lehetett soha valami nagyon kellemes bennök az élet. A «régi palota», a Strozziak, Riccardik, Pitti-k hatalmas várpalotái lehetetlenül magas emeleteikkel, rusztika-homlokzatukkal, anakronisztikus zászlótartó gyűrűikkel mind úgy néznek ki, mint védelmi állást foglaló várak,

a melyek minden percben készek barátságos ágyúgolyót váltani az ostromlók seregével.

És Siena az ő kagylóformájú nagyterével, melyen még most is megtartják minden esztendőben kétszer a híres palio-t, ezt a sienai futtatást, melyre összesereglik egész Közép-Olaszország népe, meg Orvieto a maga hegyfoki fekvésével s bevehetetlen várfalaival, s a többi toszkánai, umbriai és pápasági városok, melyekben csak a hivatalok modernek s a viszonyok újkeletűek, de az építkezés még tiszta középkor, — mind ezek a városok azt hirdetik, hogy a papság vagy a zsarnokság teremttette őket. Hatalmát mind a kettő elvesztette (a papság félig, a zsarnokság egészen), de építészeti látogatójegyét otthagya mindezen az utcákon, tereken, homlokzatokon és ablaksorokon.

Szinte furcsán fog hangzani ezek után, hogy mind e városok közül Róma, épen Róma az, mely e bélyeget, a pápaság és a római nagy családok architekturai jelzetét, a leggyorsabban törli le magáról. Pedig így van. Róma már több mint húsz esztendeje folyton vetkezik és öltözik, s ha még nem is készült el egészen a toilette-jével, már most is meglátszik rajta, hogy nem akar «povera» maradni a többi európai fővárosok szépségversenyében. Sokat tart a múltjára, de

letűnt fényes korszakaiból csak ék- és drágaköveit akarja megtartani, régi rongyait ellenben — köztük nem egy drágaszövet rongyát — a modern szalonízlés undorával dobja tova. Noblesse oblige! Rómának szépülni és divatosodnia kell. Szerencsés (vagy: szerencsétlen) végzete egy új állam fővárosává tette s ez az egy állam többet követel tőle mostan, mint azelőtt az egész világ, a melynek valaha szintén fővárosa volt.

Új-Róma dolgában el lehet mondani, hogy egy kicsit több: kevesebb volna. Ha Róma megmarad a katolikus világ fővárosának, akkor nem támadnak soha olyan komoly kötelezettségei, a melyek most modernizálódni kényszerítik; megtartotta volna a *Roma Santa*-nak középkori színetét s ma is régi paloták, kopott kolostorok és márványékességű templomok ószerű architektúrája adná meg egyedüli jellegét. De más sorsot mértek rá a világtörténet és a — buzsurri. (Igy nevezik Rómában a pápa és pápaság hívei az olasz nemzeti párt bevándorlottjait, különösen a piemontiakat.) A Porta Pia-nál keresztüllőtt nyíláson betóduló modern Itália a *Roma Santa*-ból *Roma Capitale*-t csinált s a Campidoglió-n székelő városatyák belátták, hogy a régi Rómának, mely már sok idő óta nem *Pomposa* többé s e

végzetes napon — 1870 szeptember 20-án — a Santa jelzést is elvesztette, nagyon sokat kell változnia, hogy eleget tehessen új rendeltetésének. Régi, mesésen hangzó címei, nemességi előnevei közül csak egy maradt meg neki: az *eterna*. Ezt nem tüntette el neve mellől a *venti settembre* sem — ezt a jelzetet biztosította neki továbbra is a néphit, a babona, a rómaiak városbüszkesége, sőt a világtörténetet csinálók hangulata is. Régi mondás, hogy a meddig a koloszszeum áll, addig megáll minden viharok és változások közepett maga Róma is. Már pedig a koloszszeum nem olyan építmény, mint az Eiffel tornya. Nemcsak az anyag tartja fönn, a miből készült: a legjobb építőkő, — de a hit is, mely bízik a maradásában; s ugyanez a hit, ugyanez a bizakodás tartja meg Rómát is további korszakoknak. S a mostani senatus-consultus, mely a Kapitólium halmán intézi a város sorsát, hihetőleg azt tartja, hogy akkor lesz örökös az örökváros, ha igazi Capitale lesz belőle. Mentül nemzetibbnek s egyúttal lehetőleg európainak, modern világvárosnak képzei s építi át Rómát. Ezzel a programmal s a változott időknek ezzel a fölfogásával alakult meg az a bizottság, mely a város szabályozásával azóta fáradhatatlanul foglalkozik s egyik régi falat a másik után dönti le, hogy

építsen helyökbe újakat. Vajon ezek is oly soká állják-e majd mint amazok?

Az ily kérdést nem azért vetik föl, hogy valaki válaszoljon rája. A következő századok akkor fognak felelni rá, a mikor már a kérdés nem lesz előttök, s a mostani Uj-Róma is régi lesz. A szabályozó és újjáépítő bizottság mindenesetre abban bízik, hogy erős falakat s nem öt percre épít, mert lassan dolgozik és meggondolással, az előítéletek és kegyeletek lehető kimélésével, de azért erélyesen s a hol kell — könyörtelenül, nem riadva vissza néha a «Kaiserschnitt» veszedelmes vágásától sem. A Voltaire híres mondása, mely szerint «ha az Isten bizottságot hívott volna egybe a világ teremtmése végett, a világ még nem volna kész», sok mindenféle bizottságra alkalmazható, de nem illik a római városszabályozó bizottságra, mely két évtized óta és alatt derekas munkát végzett s nem sok idő múlva (a mostani Rómajárók még megérhetik) egészen készen lesz a modern Itália modern fővárosával.

Hanem az a régi Rómajáró, ki a porosz-francia háború s az Unita Italia korszaka előtt vendégeskedett a világ e legnagyobb históriájú községében, ha ma kerül ide újból a héthalom városába (mely tulajdonképen tízre van építve), elmondhatja bizony, hogy sokat lát, a mi már

nincs itt. Persze sok szépet, okosat és hasznosat is, a mi nem volt. De a mint társaságba lépve, előbb vesszük észre valamely jelentékeny egyéniség hiányát, mint sok más jóra valónak az ottlétét, akként Rómában is a Roma Pomposa és a Roma Santa híve előbb fog keseregni egy-egy régi emléknek az elhordásán, mint örvideni annak az új utcahálózatnak, mely a Ghetto és Trastevere piszkos háztömbjeit föl váltotta. Ha ez a jó ember archeológiával foglalatoskodik vagy ha érzelmekben dolgozik, meg akkor is, ha kegyeleti lázban szenved minden iránt a mi elmúlt s a mi ősrómai, akkor sírni fog e végleg és visszaépíthetetlenül lerombolt, ez eltemetett s többé föl nem támasztható romokon, mint annak idején Karthago földi maradványain Marius, és sajnálni fogja, hogy olyan kevés van itt a Roma Pomposából s oly édeskevés a Szent Péter városából. Mindkettőt megfojtja s elnyeli a Roma Capitale, az olasz kormány s az ujrómai *SPQR* együttes munkájának, áldozatkészségének és lelkesedésének városműve.

Valósággal ma mindezek az elemek, mindezek a jellegek ölelkeznek itt, vagyis inkább versenyeznek, s a küzdelemben természetesen az erősebb ül diadalt csakúgy mint minden más terén a létért vagy felsőbbtségért folytatott háborúságnak.

Igaz, maholnap a Capitale-től alig fog látszani a régi és legrégibb Róma, — de csak így biztosítható neki az örökkévalóság, a melyet megigért részére a köznézet, csak így lehet belőle — *Roma eterna*. El fog jönni az az okos időszak kétségkívül (már jön!), mikor a pápaság legbuzgóbb barátai is belátják, hogy Olaszország fővárosa nem lehetett más csak Róma, a melynek sorsa az, hogy főváros legyen. S ez a sors nem azt parancsolja neki, hogy főhelye legyen egy neutralizált pápai államocskának, mely mellett egy katolikus nagyhatalmasságnak kivont karddal kell őrt állnia a Porta-Pia-nál, egy jóformán eszményi státusnak, megfosztva a fejlődés és növekedés minden lehetőségétől, — hanem ez a sors azt mérte rá, hogy metropolisa legyen egy életerős, fejlődésnek indult nagyhatalmi államnak, mely megáll magában s erőssé tudja tenni önmagát és fényessé a Capitale-ját.

Meghagyni Rómát a pápának: annyi lett volna mint múzeummá, ereklyetartóvá, megkövült hagyománynyá tenni ezt a fényes multú, nagytörténetű helyet. Régiségtárrá, a melyet csak konser-
válni lehetett volna, de fejleszteni, növelni, tágítani nem, — mert a mit kívülről hordtak volna beléje, az nem lett volna hozzá illő, nem alkalmazkodott volna a történelmi keretekhez, a melyek nem tűr-

nek semmiféle önkényes terjesztést. Így hát csak lassú pusztulás, csendes elmúlás várt volna rá; mert a mi megáll a haladásban, az hanyatlik, s csak idő kérdése, mikor semmisül meg egészen. Így pedig, ha egyet-mást el is visz a régi kövekből a *piano regolatore*, egyszersmind épít is a romok fölé más köveket, újakat, a melyek valaha szintén romok lesznek, egy másik évezred archeológusainak a tanulmánya és gyönyörűsége. S ki merné azt mondani, hogy nem az örökkévalóságnak, már tudniillik a késő jövőendőnek — mivel hogy ennél hosszabb örökkétartóság nincsen! — épít? S hogy a mai Rómát, ezt a divatosnak kiépülő Capitale-t nem fogják valaha épen úgy tanítani az iskolákban, mint mostanság az *Antica Roma*-t? Igenis, ha a multból ítéljük meg a jövőt, akkor van rá reménység, hogy a jövő ezredév századjai hasonló érdeklődéssel — bár bizonyára kisebb kegyelettel — szólnak majd a mai Itália törekvéseiről s az olasz Róma alakulásáról, mint a milyen szeretettel foglalkozunk ma a régi római birodalom s az ókori római község intézményeivel.

A századunk utolsó negyedében megújhodó város is annak a szellemnek hatása alatt halad és fejlődik, a mely nem tűr meg semmit, mi céljainak útjában, terveinek vonalában áll; azon erős és tudatos szellem hatása alatt, mely egyforma

könnyűséggel és egyforma könnyörtelenséggel változtatja meg Európa térképét meg az európai városok utcahálózatát. A világtörténet nagyobb eseményei — kell-e mondanom azt, a mit mindenki tud? — mindenkor befolyással voltak a városok alakulására és fejlődésére; jelentéktelen pontokból metropolisokat csináltak, hatalmas közületeket pedig nyomorult községekké degradáltak. Azok a városok, melyekről e laikus fejtegetések elején szóltam, megtartották és megtarthatták régi jellegöket, megőrizhették középkori ábrázatukat, mert évszázak óta nem voltak útjában a világhistóriának. Ez elhaladt fölöttük s a lehelletével is alig érintette őket, — ám Róma, a melynél hosszabb és változatosabb története aligha van akármelyik geográfiai névnek, Róma nagyon is nagy állomása a világtörténet menetének, semhogy fejlődése ne függött volna mindenha attól, vajjon ki nyerte meg az utolsó nagy csatát? A németek, a kik megnyerték az utolsót (Sedannál), ezzel a győzelemmel nemcsak magoknak szereztek meg az egységes németséget, de megnyerték Rómát is az egységes Itáliának, mely most tartozik Európának azzal, hogy a többi székes fővárosokhoz méltó Capitale-t emeljen magának a régi város falai között. S lehet-e csodálni, hogy a modern Itáliának az eszménye nem a

múzeum-Róma, hanem egy eleven, élő, modern, európai, olasz Róma, s az a törekvés, hogy ez a város csakúgy mint Páris vagy Kopenhága köz- és gócpontja legyen egy nép és egy állam nemzeti szellemének, nemzeti életének és nemzeti politikájának? Ehhez persze nem elegendő az a titulus: főváros (hiszen ez megvolt a régi Pestnek is, és ugyan mire ment vele?), ehhez a fővárosok elmaradhatatlan attribútumait képező egyenes házsorok, rendesen kövezett utcák, állami és városi hivatalok is szükségesek, nem is szólva közbiztonságról, köztisztaságról és tisztességes világításról, a mi mind hiányzott a pápai állam Rómájában. Nem kell tehát haragudni erre a «rettenetes» bizottságra, a *piano regolatore*-ra, mely megértette ezt az intelmet s nemcsak pusztít, hanem alkot is; romokat dönt le — nem klaszszikus romokat, hanem a régi Ghetto, a Trastevere és a tiberis-parti züllött házvonal düledékét, — s helyökbe square-eket, boulevard-okat, modern palotákat, hatalmas középületeket és csinos bérházakat épít, . . . hogy majdan ezek is romokká legyenek s utánok is sírjon egy-egy érzelgős antikváriusnak, snobkodó műrégésznek, affektáló műkedvelőnek vagy romantikus történetirónak fájdó szíve, mint a hogyan mostanában keseregnek azok az érzelmes

régiségbúvárok, kik valódi és hamis könnyekkel áztatják a szent romokat, melyek fölött és mellett büszkén emelkedik föl Roma Capitale, a régi «urbs»-nak e modern folytatása . . .

De most már nem lehet belőlük visszasírni semmit. A mit az építő tervbe és a bontó programba fölvettek a szabályozó bizottság architektusai, azt elpusztították, lehordják vagy el fogják bontani, s fölépítették, megteremtik vagy elő fogják állítani. Nem egy festői romkép dőlt itt össze s engedett helyet az új idők célszerű épületeinek; a romköltészet kénytelen volt megalkudni a hasznos építkezés prózájával. Rómának mindig sok baja volt a barbárokkal, — majdnem annyi mint a Barberiniakkal, a hogy egy különleges római élc mondja. Gótok és vandálok pusztították előbb a szép görög-római építményeket, aztán jöttek a pápaság barbárjai, a kik ugyancsak keményen bántak el a pogány Rómá márványpalotáival, s végül még jönnek a piemonti és más olasz-nemzeti barbárok is, a kik még a romokat is lehordják, még a romokból is romokat csinálnak. S a minő az archeológok hangulata, olyan az okoskodásuk is: keserű. Azt mondják, hogy mind e barbárok közül legártatlanabbak a gótok és a vandálok voltak, ezek a vadembe-
rek, a kik természetes ellenségei a rendnek és a

szépnek. Felelősségök az általok tönkretett remekéért nem nagyobb mint az elefánté, mely elementáris erővel és kegyetlen ösztönnel gázolja le az útjában levő hasznos vetést.

Sokkal kevesebb mentségök van ezeknek a derék antikváriusoknak a keresztyén korszak barbárjai részére, — mentség voltaképen nincs is, csak egynéhány enyhítő körülmény, különösen az, hogy a mily mértékben pusztították a pogány márványokat, olyan vagy még nagyobb mértékben építették föl a szebbnél-szebb templomokat. Ott van mindjárt a Szent-Péter dóm-csodája, a Roma Capitale-nak a Roma Santa-tól örökölt legnagyobb ékessége. Mert ha építészeti szempontból szebb is a Roma Pomposa klaszszikus maradványa: a Panteon (s már hogyne volna szebb ez antik tökélyű görög *tempio* mint az antikizált renaissance-*katedrálé*?), de eszméjének, az egész keresztyénséget s az egyetemességet mintegy magába foglalni s magához ölelni akaró nagy eszmének érthető kifejezésével megint épen úgy áll e templom minden más háza fölött az Istennek, mint a hogy Róma mint a keresztyén világ fővárosa állott minden más városok előtt.

Nem csekély diadala ez az építmény az emberi és művészi szellemnek a tér és az anyag fölött. De diadal az, egy kővé lett nagy győzelem a

konvenció és a hagyományok fölött is. Ez az a templom, mely bizonyos ellentétben áll a keresztyénség szellemével, s jobban illett volna bele a Roma Pomposa-ba semmint a Roma Santa-ba, s tulajdonképen jobb helyen van most is a Roma Capitale-ban, mint volt a szentséges városban. Fényessége, dísze, aranyozottsága, drágasága egy csöppet sem evangéliumi, s hogy mégis oly hatalmas van az evangéliumot valló szellemeken, az mutatja éppen, hogy a művészet kibékít minden-
nel, a legnagyobb ellentétekkel is. A Megváltó mindenkor a szegénységet dicsőítette, Szent Péter egy ugyancsak szegény galilæai halász fia volt, — a Krisztus földi helytartói által a szegény tiberiászi halász tiszteletére épített fenséges bazilika pedig gazdagabb minden profán palotánál, a mórok legbüszkébb épületcsodáinál, a világ minden más hitű és stilű templománál. A szegénységnek ez a gazdagsága rikító színű fonálként húzódik végig a keresztyénségnek azon korszakán, melyet a Róma romjain kesergő archeológusok «imádsággal és böjtöléssel enyhített barbárság»-nak neveznek, — a szegénységnek ez a gazdagsága fényesen bizonyítja, hogy a hatalom mindenütt a fényt és a pompát szereti (a belső-afrikai vad törzseknél épen úgy mint az európai udvaroknál s a vallásos világban), s hogy a

pompakifejtés több híveket szerez és nagyobb pártot a hatalomnak, mint a legszebb prédikáció — a szegénységről és az igénytelenségről. Korán belátták az egyház vezetői, hogy egy fényes dóm jobban vonz a fehérre meszelt kápolnánál, s hogy elmúltak az idők, midőn az új hit lelkesedésétől mámoros hívek a katakombák dohos mélyében fölállított egyszerű oltárokkal is megelégedtek. Az aszketizmust fölváltotta a jólélés vágya, — a vértanúság vallásos vágyát a hatalomra való világi törekvés. A keresztyénség templomai évszázadról-évszázadra szebbek lesznek és nagyobbak, folyton szaporodik bennök a márványdísz és az aranyozás, míg végre a hívők egy része kivonul a templomokból s nem veszi igénybe azoknak faragványait, oltárképeit, szobrait, díszes szószékeit. Egy német barát, okos férfiú s a legjózanabb fejek egyike, de nem nagy rajongója a szépnek (s Luther inkább is volt etikai, mint esztetikai jellem), hadat üzen a templomok palotaszerűségének is. Visszatér az evangélium egyszerűségi tanaihoz és igénytelenséget prédikál a fényeskedő Róma ellen, a melyről azt mondja: «Rom ist die heiligste Stadt gewesen, aber die allerärgste und schändlichste geworden». De mert a fény és a pompa nagyobb vonzerővel hat mint a legszebb egyházi beszéd, hát a witten-

bergi barátoknak sikerült ugyan Rómában kellemtelenségeket csinálni, de nem sikerült neki Rómát megbuktatni. Pártot csinált magának és hitelveinek éjszak honában, a hol csak hírből ismerték Rómát, de délszakon, a hol közlről szemlélték a «szent város» fényességeit, továbbra is úr maradt a pápa az ő aranyos templomaival. S ekkor vesz csak igazán erőt az egyházfejedelmeken a templomépítő mánia. Rómának legtöbb temploma mai formájában s a Péter gyönyörű dómja is a reformáció utáni időszak építészeti alkotásai. A hely, a hová épülnek, pogány egy hely, — néha egy-egy görög istenségnek a templomromjai hevernek rajta; az anyag is, melyből készülnek, néha a legvallástalanabb márvány, ósrómai kultuszépületek és közpaloták köveiből való. S van rajtok és bennök sok ó-kereszttyén is, középkori anyag, mely túlélte s új formák kitöltésére használtatja föl magát. Az sem ritka eset, hogy az ó-kereszttyén bazilika fölé építik az újat, a byzantini korszak oszlopaira a renaissance-nak újabb oszlopsorait.

Ah, micsoda változásokon megy itt végig minden, a míg a többféle régi Rómából új Capitale lesz! A San Pietro in Vaticano építése épen azt bizonyítja, hogy a háromféle Róma (az ó-kori, középkori és újbeli Róma), valamint az azoknak

megfelelő három korszak nemcsak követi egymást, a mi egészen természetes, hanem egymáson is fekszik, a mi már nem annyira természetes. A *rinascimento* e büszke templompalotája egy ó-keresztyén bazilika helyén magaslik, míg emez a Nero cirkuszának romjain emelkedett. Vajjon minő kultusznak temploma épül majd ezen a históriai helyen a világtörténet negyedik vagy ötödik korszakában, a mely közelébb van hozzáunk, semmint Horatio és társai az ő közönséges bölcselmökkal gondolják?

A római templomok azon formája, melyben azok ma képezik a zarándokok és más Rómajárók örömét és bámulatát, jobbára azon időkből való, mikor hanyatlott ugyan a vallásosság, de az egyre izmosodó képzőművészet nagyban kedvezett a pápaság és papság esztetikai iparkodásának, hogy mentül szebb legyen az Istennek, a szent szűznek, az apostoloknak, az evangelistáknak és egyéb szenteknek a háza Rómában és egyebütt. Lehet mondani, hogy mentül jobban csökken a hit, annál szebb földi palotákban, annál díszesebb csarnokokban prédikálnak a papok — a kevesbedő hallgatóságnak. Már Montaigne megmondotta két egész száz évvel a francia forradalom előtt, hogy Rómában több a pompa és a szertartás mint a valódi vallásosság.

Ennek az állapotnak az elpalástolására kellett a templomokat oly vakítóan fényesekké s oly szédítően nagyokká építeni. Mikor a hit csökken, akkor jön a hivalkodás, hogy újból bizalmat keltsen a hitelben megrendült tanok iránt, mint a hogy a világvárosok bankárjai akkor adják a legfényesebb estélyeket, mikor a fizetéseképtelenség veszedelme fenyegeti őket. De akár hivalkodás, akár a Péter apostol iránt érzett őszinte kegyelet volt az, mely e kövé vált imádságot égnek emelte, örüljünk vele, hogy megvan s bámuljuk szívesen Istennek ez egyik legszebb házát, mely minden (és sok) hibája mellett is dicsekedhetik a renaissance derült építő korszakának nem egy jelességével, különösen a világ legmagasztosabb építészeti eszméjével: az égbe törekvő Panteonnal, a *piu che mortale, angiole divino*-nak, Michel Angiolonak, Mihály arkangyalnak kupolájával, Róma látogatóinak e legnépszerűbb látnivalójával. A melynek semmit sem árthatott az, hogy Hoványi és más derék neológusok «gömbölytető»-nek nevezték el. Azért az mindig legnagyobb vonzóereje marad a Roma Capitale-nak, mint a hogy legszebb ékessége volt a Roma Santa-nak is. S bizonyos, hogy mind azon szép emlékek között, melyeket a szentséges Róma emlékül hagyott a mai városra, egy sincs,

a mely elé annyi érdekkal, vágygyal és kegyelettel sietne az utazó, mint ez a *modern Kolosz-szeum* : *Szent Péter*.

De hátha nem hivalkodás, s nem is égi lelkesedés teremtette meg e drága csodát? Hátha csak visszafizetett adósság ez, melynek lerovását az élénken működő lelkiismeret szaván keresztül érvényesülő kötelességtudás parancsolta rá az építő pápákra? Ah, a keresztyénség, ez a más-különben oly áldásos intézmény, annyi pusztítást vitt véghez a pogány, de szép emlékekben, hogy ráfért a nem is keresztyéni módon, de igazán pogányul letarolt Rómára egy kis kártérítés! A keresztyénség nem volt mindig olyan türelmes, mint mostanában. Volt egy időszak, midőn fázott mindentől, a mi nem az ő kultuszának szolgált. Bárminő szép volt az ő Róma épületeinek sok színes márványa, — letördelte azt s fölaprította annak a gyerekek az esztelenségével, ki az ezeres bankót (nem ismervén az értékét) ezer darabra vagdalja; pogány templomok görög szobraikat, isten-alakjait, drága oszlopait részint megsemmisítette, részint pedig beépítette a maga szent épületeibe, a melyek ilyenformán telvék mindenféle antik és istentelen kövekkel; ősrómai oszlopokról ledobta a Traján és Antoninus szobraikat, s helyökbe a saját apró és nagy szentjeit

állította, kik úgy állnak ott e nem nekik szánt magas pedestalonon, mint szerény falusi pap valami büszke ménlovon, mely az első díjért szalad.

A mit a Koloszszeummal, a Roma Capitale-nak a Pomposa idejéből örökölt másik nagy látványosságával tett ez a korszak, az igazán nem volt keresztyéni. Egészen XIV. Benedekig és VII. Piusig tehettek vele a kegyetlen emlékírtók, a mit csak akartak. Kőbányája volt az az egész városnak, büszke márványából pedig meszet égettek, akár ha a Benvenuto Cellini ércműveit olvasztanák vissza nyers anyaggá. Belőle épült a Farnese-palota és a Barberiniak palazzo-ja, — utóbbit VIII. Orbán pápa, maga is egy Barberini, emeltette a Flaviusok amfiteatrumának olcsó köveiből.

Quel che non hanno fatti i Barbari,
Hanno fatti i Barberini.

Ez a pusztítás méltó volt a Koloszszeum fölépítéséhez, a világ e legnagyobb rabszolgamunkájához: barbár volt ez is, az is. Csakhogy a fölépítése pogány barbárság volt, a lerombolása ellenben vallásos barbárság. Kegyeletlenség, a melyet soha sem fognak megbocsátani Rómának archeológjai. Gótok és gallusok nem vittek vég-

hez annyi pusztítást a köemlékekben, mint ezek a jámbor barbárok, kik erős meggyőződéssel törtek minden ellen, a mi antik vala, — abban a hiedelemben, hogy minden csapást, melyet ez emlékekre mérnek, megérez egyszersmind a pogányság is, melyet megszűnése után sok száz esztendőkkel hagyományaiban és műtárgyaiban keresztyénileg gyűlölni a pápák és bíborosok kötelelességöknek ismerték.

Hát lehet, hogy kárpótlásul ezért a sok ledöntött szoborért, e fölaprózott és eltemetett palotákért s ezekért a hanyattdőlt oszlopokért adták cserébe ő szentségeik s az egyház más jóltevői e sok pazardíszű templomot, melyek a középkori Róma szellemének föntartói akarnak lenni az új korban. Talán az egész renaissance nem egyéb, mint egy nagy kárpótlás az elpusztított ó-kori művészetért. S ha valami kibékítheti a műbarátot e romboló korszak vandalizmusáért, az csak a renaissance lehet, az emberi nem e derült jóltevője, ez a jótékony nap, mely életre keltette az antik művészet egyszer már elvirágzott szépségfájának másodvirágzását.

Aztán, mikor készen volt az egységes Itália s Róma lett neki a fővárosa, akkor megint egy «barbár korszak» jött rá, a buzsurri-barbárság ideje, a városszabályozás pusztítása, a «piano

regolatore» működése. Ez a bizottság egy csöppet sem értette a tréfát, megcsinálta a maga plánumát s azon százezer hírlapi cikk, könyv és tanulmány ellenére, mely e tervezet kritikája gyanánt megjelent, nem tért el attól egy vonalnyira sem s nem engedett belőle egy betűt. S a mi ennek a hivatalos programnak az útjában állt, lett légyen az bármennyire ősrómai, az elpusztult, azt a bizottság letarolta, akár ha a tagjai csupa vandálok, gótok, Barberiniak és egyéb barbárok lennének. Pedig ez a «rettenetes» bizottság csupa szelíd ujrómaiból áll (a kik közt persze lehet néhány telek-spekuláns is), a kik egy csöppet sem barbárok, de persze nem is valami nagyon érzelgősek. Mert, mondják ők, a városszabályozáshoz pénz kell és nem érzelgőség. Ezt az utóbbi dolgot, a mely meglehetősen gyakorlatiatlan valami, átengedik a régészeknek és költőknek, ők magok pedig megcsinálják a magok receptje s a saját módjuk szerint a Roma Capitale-t. A mi útban van, arra azt mondják: *a basso!* — a mi körülbelül annyit jelent, mint a magyar *abcúg*. — Az ő közmondástárukban az van följegyezve, hogy *az új ellensége a réginek*. Ezen már nem segít semmiféle szentimentalizmus, — a Serao Matildé, az ismert jeles olasz regényíróé sem, a ki egy lyrikus, egy ábrándozó

és egy asszony összesített bújával siratja el azt, mi a régi Rómából áldozatul esik az ujnak. A pizano regolatore dolgozik tovább s munkájában nem áll meg, ha még oly szépen éneklik is el búsongó beszély- és tárcaírók a régi Róma gyászdalát, *carmen lugubre-jét*.

A pizai és firenzei Lung' Arno mintájára nagyban készül a Lungo Tevere. Az a városrész, mely (alsóvárosnak lehetne nevezni) a Tiberis szigetétől a Ponte Sisto-ig terjed, uj köntöst vesz magára s a «fashion» épen olyan tanyájává válik, mint más modern városoknak folyamok mentén húzódó házvonalai. A Trastevere-ből, hol a legszebb római nők laknak (egyenes leszármazói a fejedelmi termetű, büszke arcélű antik-római asszonyoknak) szintén Róma lett. Vajjon oly szépek maradnak-e ezek a némberek itt is, mint voltak az odújokban, a pápai Róma e második gheftójában, a trasteverei szép szemek s a trasteverei bicskák külön otthonában, klaszszikus házájában? Remélem, hogy szépek maradnak itt is, az uj utcákban meg az uj házakban s nem vesztik el azt a sajátos bájt, mely lényökön elömlik s őket még legalsó példányaikban is oly nemeseknek mutatja. Ah, mert ha elvesztik ezt a jellegöket az új városrészben s közönséges asszonyszemélyekké süllyednek az új milieu-ben,

akkor igazán «rettenetes» lesz a piano regolatore, a melynek ez esetben jobb lett volna soha meg sem születnie . . . Mert a szép trasteverei nők bizony többet érnek, mint az egész nagy Roma Capitale! Higgyük és reméljük, hogy megmaradnak szépeknek, trastevereieknek, rómaiaknak, méltóságosaknak és modellre alkalmasaknak az új kövezeten is.

Eltűntek az apró barna kőházikók s a folyó mentén sötétlő titokzatos fekete falak is; megszűnt a misztikus homály, mely ez épületeket sötétségbe burkolta, s az a piszkos regényesség, mely a rendetlenül elhelyezett és terv nélkül épült házakhoz fűződött, meg a sok közép- és újabbkori legenda, mely e szomorúan egyszerű helyeken játszódtott le; lehordattak a népes osztériák, a hol olyan könnyen nyílt ki a római *coltello* s döfött bordák közé a trasteverei tör; nincsenek többé a piciny kertecskék apró lugasaikkal, a folyón túli népelet e meghitt zugolyai, s azok az általános züllöttség közepett is nyájas ablakok, melyeken barnaképű, villogó szemű trasteverei lányok kandikáltak ki a hasonló színű és szemű trasteverei legények után... Mind ennek a sokszor veszélyes, gyakran piszkos, de mindig romantikus költészetnek immár vége. Mindez helyet enged egy rendszeres, szép de

közönséges, minden regényesség nélkül szűkölködő kőpartnak, még egy darab modern Rómának.

A Lungo Tevere kiépítése egyszersmind örökre megghiúsította némely régiségbúvárnak azt a mérész tervét, hogy a Tiberist mostani medréből egy a sárga folyó részére vájt új mederbe vezessék a Monte Mario mögé. Ezek a régiség-rajongók ugyanis azt hiszik, hogy a barbár betörések idejében a római művirágzás korának számtalan becses műkincse aranyból, bronzból és márványból került a Tiberisbe, s hogy e kincseket a víz lassú folyása nem hordotta el messzire magával, hanem megőrizte az iszapos fenéken. Nincs is kétség benne, hogy annak idejében nemcsak emberhullák, hanem drágaságok is hullottak e klaszszikus vízbe. A mederváltoztatás tervét állítólag tárgyalták is több ízben a szabályozó bizottság ülésein, sőt angol tőkepénzesek hajlandóknak mutatkoztak a szörnyűséges munkálat végrehajtásához szükséges milliókat is előlegezni, — de az üzlet nem jött létre. Az alkudozó felek: az állam, a város és a vállalkozó inglese-k nem tudtak megegyezni a zsákmányra nézve, a mely még a víz fenekén pihent. Mindegyik fél többet követelt a Tiberis ágyában évszázadok óta ázó kincsekből, mint a mennyit a másik meg a harmadik

neki átengedni volt hajlandó. Végleg azonban a kalandos terv (a melynek még ma is van nem egy híve Itáliában és egyebütt) csak most bukott meg végképen, a mióta épül a Lungo Tevere. Mert ezentúl a folyó medrének elvezetése olyan óriási luxus lenne, a melyre még a legtökepenze-sebb angol sem gondolhat. Hogy mit vesztenek Róma múzeumai e terv megghiúsultával, az teljesen kiszámíthatatlan. Lehet, hogy nagyon keveset, de lehet, hogy többet, mint a mennyiök most van. Mert a Tiberis fenekén ép oly kevésbé lehet olvasni, mint az emberek veséjében. Csak az lát belé, a ki mindent lát, — az pedig nem tagja a Róma-várost szabályozó bizottságnak...

Ennek a modern köpartnak esett áldozatul az Apollo-színház is meg a Casa di Raffaele, Szent Apollonak és Szent Raffaelnek a háza. Az előbbiben a múzsák főpátronusának, a költészet istenének s a zene fővédőjének a cége alatt játszottak teátrumot, utóbbiban pedig a legszeretetremélőbb festő dolgozott és szeretett. Később múzeum lett, a melynek jövedelmeit a nagy mester panteoni sírkápolnájának fõntartására fordították. De jöttek a legújabb barbárok, a kik nem képeznek hadsereget, sem haramia-bandát, hanem bizottságot s azt mondták rá a Senatus Populus Que Romanus nevében: delendam esse cense-

mus. A másik Raffael-házat ellenben, melyet szép életének utolsó éveiben — a Fornarina-korszakban — lakott a művész a Borgo-városrészben, még a tizenhatodik században tarolta le egy kegyeletnélküli szabályozó bizottmány az akkori SPQR jóváhagyásával a S. Pietro terének kibővítése végett. Voltak mindig rettenetes építőmesterek és szörnyűséges közmunkatanácsok, melyeknek a szabályozás fontosabb volt a kegyeletnél s egy szabatos vonalakban terjedő piazza kedvesebb egy háznál, a hol valaha nagy férfiak laktak. A mai nagy emberek sokkal okosabbak Raffaelnél; tudják, hogy minő kegyetlenek az építő bizottságok, s azért szerfölött óvatosak annak a háznak megválogatásában, a melyet valamikor az emléktáblájokkal fog megjelölni a hálás utókor. A hogy egy kis hírnévre tesznek szert, mindjárt olyan térre vagy utcába költöznek, a mely hosszú életre látszik teremtvé, — szabályos térre vagy fonálegyenességű utcába. Ekként biztosítják maguknak a halhatatlanságot... Nem úgy, mint ez a gyakorlatiatlan Raffael, a ki zigzag utcákban telepedett meg s rozoga házakban, a melyek ódon köveinek el kellett vérezni a szabályozó ásók vasától.

Ah, vége a Villa Ludovisi-nak is, mely szintén áldozatul esett a «piano regolatore» könyörtelen-

ségének! Gömbölyű piniái, melyek a híres ravennai «Pineta» zöld koronáira emlékeztettek, szomorúan fönséges ciprusai (használók csak a tivoli-i Villa d'Este-ben!), örökzöld fenyői és tölgyei, magnoliái, fákká izmosodott kaméliái, babérjai, tarka virágos szőnyegek, barátságos gyepterületei, fehér és derült szobordíszletei, vígan csobogó fontánái és ugrókútjai, mind, mind elmúltak, mint a hogy elmúlt maga a Ludovisi-örökség is, a piombinói hercegség, melynek «örökös» urai voltak a Buoncompagni-k, a Juno-Ludovisi s a többi becses antikok boldog tulajdonosai. Ezt az egész nagy területet földarabolták, elnégyelték, műszaki kifejezéssel: parcellálták. Soha becsesebb, nagyúribb, finomabb talajt nem apróztak széjjel, mint ezt a pompás római villát, a mely különben sohasem volt valami nagyon látogatott (mert a hercege kevésbé kedvelte a népet, mint a Borghese-kert principé-je s nem tárt kaput mindenkinek, mint az utóbbi főúr), de mindenkor «pièce de resistance» volt azon a műsoron, melyet a külföldi utazók az örökvárosban végigélveztek. Valami könnyen nem lehetett hozzáférni; különös «permesso» és extra-ajánlás kellett a nagykövetségtől annak, a ki gyönyörködni akart benne. Maguk a rómaiak, a kik nem szeretik az utánjárásos élvezeteket, alig ismer-

ték e pompás kertet, s ők sokkal kevésbbé fájlalják az elpusztulását, mint azok az idegenek, kik a benne eltöltött költői órákat olaszországi utazásuk legszebb és legfeledhetetlenebb emlékei közé sorolják. Annál kevésbbé fájlalják, mert helyébe az új Róma egyik legegészségebb házcsoportja, legmagasabban fekvő városrésze épült, — oly nyereség, mit nem lehet elég sokra becsülni az *aria cattiva* által szomorúan hírhedt városában a hét halomnak. Ebből az egész nagy térségből csak a múzeum maradt meg, mely egyetlen nagy csarnokban őrzi a sok antik jelességet, köztök az Orestes és Elektra gyönyörű páros szobrát, az erőteljes Mars Ludovisi-t és a világszép nagy Juno-fejet, Goethenek ez első (?) szerelmét. (Goethe maga mondá, hogy a Juno Ludovisi első szerelme volt, — életírói szerint körülbelül a tizennyolcadik lehetett.)

Az Aracoeli-templom melletti kolostor is eltűnt; lehordták megszentelt falait, elcipelték érdekes relikviáit, festményeit és könyvestárát; s a barátok, kik benne laktak, elszéledtek s ma túrt vendégekként élnek más zárdákban, visszafájó szívvel emlékezve a Kapitólium antik talaján töltött éveikre. Ilyen Rómában a világ rendje! Előbb a középkor foglalt el egy darabot az ókori Rómából, mikor a *mons capitolinus*-ra építette az

Aracoeli-templomot és testvérházat — most meg az új idők szelleme szorította ki helyéből a nem szívesen tágitó középkort: a klastromnak helyén Viktor Emánuel óriás emléke hirdeti dicsőségét a kolostorpusztító királynak.

— De mi a haszon belőle? — kérdezte egy olasz szocialista, mikor szó volt a modern Róma elváltozásairól. — Mi a haszon belőle? Egy kolostorral ugyan kevesebb, de egy királyszoborral több!

A Ghetto is eltűnt Rómából. Nemcsak az ilyen nevű piszkos háztömeg, sűrű, párás levegőjével, szegényes szagával, szomorú és melankóliás lakóival, de az érzület is, mely hozzája fűződött ködös előítéleteivel, szeretetlen csúfolódásával, kegyetlen üldözésével. Rómában nincsen, nem létezik már az a láthatatlan ghetto sem, a melyben még olyan sok helyen élnek Istennek (mindnyájunk Istenének!) e szenvedésre kiválasztott boldogtalanjai. A csákányütésekkel, melyek a zsidók piszkos városnegyedét átadták az örök enyészetnek, ártalmatlanná lettek az ellenszenvek is, melyek e szomorú, sötét és egészségtelen utcákat a keresztyének által lakott rione-ktől elkülönítették. S míg a szeretet vallását követő Európa nem egy országában és számtalan városában gyűlölségtől üldözve élnek szellemi és erkölcsi elkü-

lönítésben, egy előítéletekből fölépült ghe ttóban Mózes tanainak boldogtalan hívei, addig a Roma Capitale egyik szép erénye, hogy Londont kivéve nincsen fővárosa ennek a világrésznek, melyben oly csekély volna az antiszemitaság, mint a héthalom modernül megúj hódó metropolisában. Rómában, hol olyan sokat szenvedtek a zsidók, ma nem szenvednek semmit. Nyugodtan járhatnak az üzleteik után s háborítatlanul követhetik őseik vallását. Az utcákon nincsenek falragaszok, a melyek azt hirdetnék, hogy: «csak keresztyénektől vásároljatok!» — a parlamentben pedig nem követeli tőlük senki, hogy mutassák be a hitcikkelyüket, a melyeket mindenki ismer, s a melyekből olyan szerencsésen fejlődött ki a mostani európai polgárosodás alapja: a keresztyénség. Róma, mely minden korszakában nagy tanítója volt a népeknek, az lehetne most is. Megtaníthatná bizonyos városok közönségét arra, hogy az evangélium emberiségre oktató tanait nemcsak hirdetni kell — általánosságban, hanem követni is minden részleteikben és minden alkalommal. Még akkor is, ha a zsidóságról van szó, a zsidóságról, mely bizonyára nem azért szülte a keresztyénséget, hogy az rosszúl bánják vele.

A Ghe ttót a régi Trasteveretől csak a piszkos.

Tiberis választotta el, mely sehol sem volt annyira piszkos, mint épen itt. Olyan volt ez a víz, mint ha ez elátkozott városrész minden szemetjét belevezették volna, megszerezve azt a középkor barbárságától átvett s a tizenkilencedik század házihasználatára átalakított fajgyűlölettel, a világtörténet ez egyik legnagyobb szégyenével, sok más különben józan ember immorális érzületével, kegyetlen szívből vagy beteg agyból eredő előítéletével. Ma, midőn úgy a Ghattó mint a Trastevere helyén az új Róma fényes középületei és csinos bérházai állanak, kitűnő kövezéssel és mintaszerű csatornázással, ma már a Tiberis is tisztább s a hídjain, melyeknek számát egyre növeli a fejlődő forgalom által parancsolt szükségesség, több és jobb kedvvel mehet keresztül a sétáló idegen, mint a régi jó időkben, melyek oly rosszak voltak.

S ha megcsináljuk a veszteségek és nyereségek mérlegét, mindenképen nagy nyereségben marad az örökváros. A nélkül, hogy «örök» jellegén nagyobb csorbulás esett volna, egy Európához és az egységes Itáliához méltó Capitale-t csinált belőle az új-rómaiak lelkesedése és a «buzzurro»-k kitartása. Még nem készült ugyan el egészen, s a mostani olasz válság bizonyára hátráltatja egy pár esztendővel a nagy városmű betetőzését, de

hát tudja mindenki, hogy a régi Róma sem épült föl egy nap alatt. Nos, hát az újat megteremteni se lehet huszonnégy óra munkája.

A *nec Roma condita in una die* ráillik az olasz metropolisra is, a melynek keretei teljesen készek és pompás képét nyújtják az egyre szépülő Capitale-nak. E tervekből és készenálló keretekből némi építő fantáziával mindenki megalkothatja a harmadik Róma nyájas, nagyvárosias, nemzeti képét, a melyből továbbra sem fog hiányozni a romváros költészete s a közeli Campagna pusztáinak ünnepiessége. Szóval: Rómának illata, ez a művészeti, archeológiai és történelmi vonzerő, megmarad az új királyvárosban is, s az egyenes utcák prózájából, az egymással egyenlő bérházak szárazságából minden percben kimenekedhetel az antik kövek hagyományai közé vagy a Via Appia csöndes, szóvalan maradványaihoz s a *Campagna infelice* mélabús, hangtalan vidékeire. A modern főváros nemzetközi szépségein kívül még mindig kínálgatik neked a régi város régi köveiből fölhangzó történelmi költészet s a közeli és távolibb környék természeti bájainak, gyönyörű kertjeinek, zuhogó vízeséseinek, dűledező várainak szépséges látványa s a melankóliás pusztaságnak sok-sok legendája. Baj csak az volna, ha a nagy nemzeti főváros lakossága a

létért folytatott küzdelemben s a boldogulni vágyás örült hajszájában elveszteni érzékét a históriához, szeretetét a múltjához s tiszteletét az őseihez, a kik szobrok alakjában díszesítik tereit és múzeumait. A míg ez be nem következik, addig a Roma Capitale kiépülése s a piano regolatore működése veszély és veszteség nélkül meggyégbe úgy az örökváros lakóira, mint annak látogatóira nézve.

Veszteségben csak azok a szenvedélyes régiségbúvárok lesznek (s én bizony egy csöppet sem sajnálom őket), a kik egy régi oszlopot többre tartanak egy új palotánál s egy ócska romhalmazt jobban szeretnek egy tágas, villammal világított piazzánál, a mely körül élénken zsibong a modern főváros nappali és éjjeli élete.

RÓMAI JELLEM

Rómát egészen másképpen szeretjük mint más helyeket. Nápolyt s a többi itáliai csodákat úgy kedveljük mint szép városokat, Rómát pedig akkép mint egy szeretett lényt. S az mégis melegebb, bensőbb és meghittebb érzés, a melylyel élöket fogadunk szivünkbe, mint a melylyel még oly kedves helyekhez vonzódunk.

Még egy hasonlat: Párist úgy szereti az ember mint a szeretőjét, Rómát pedig mint a feleségét. Nem hiába olvashatjuk *Romá-t Ámor-nak* a visszajáról, — benne van e dicső város nevében a szeretet is, meg a szerelem is, mind a két érzület, a melyekkel szeretni illik a jó feleséget. (Míg a legszebb maitresse-t is csak szerelemmel szokás imádni.)

S a mit szeretünk ebben a városban, az nemcsak az, a mi nagygyá tette a multban és érdekessé a jelenre nézve, — nemcsak a hagyományait, az emlékeit kedveljük, hanem az embereket is, a kik benne élnek. Mindezeket a rómaiakat úgy nézzük mint ha barátaink volnának, mint ha hozzájuk tartoznánk. *Civis romanus sum*, — ezt mondogatjuk magunkban, midőn a Nagy Károly

«aranyos Róma»-jának kapuján belépünk a világtörténet e legnagyobb állomására. Minden rendű és rangú idegenekre nézve ez a földkere-
kének a legotthonosabb városa. Az embernek tulajdonképpen két hazája van: az, a hol született és Olaszország. De e második hazájában is sehol se érzi magát olyannyira otthon mint a piszkos Tiberis partjain elterülő pápai és királyi városban.

A ki Rómában nem találja föl magát, az beteg vagy — barbár.

Rómát a rómaiak egészítik ki. Nagy emlékei-
hez, a melyek romokban hevernek, műremekei-
hez, a melyekhez zarándokolva jönnek a két világ
művészei, antik szobraihoz, a melyek valóságos
márványerdőket alkotnak a Vatikán és Kapitó-
lium gyűjteményeiben, pompás vízműveihez,
melyek vidám csobogásukkal a szabad természet
friss lehet lengetik a komor kőfalak között, a hét-
halom fensíkjairól kinálkozó tágas panorámák-
hoz, s mindahhoz a sok széphez és nagyhoz,
a mivel Róma kínálja és vendégli az idegent,
mindehhez járul — the last not least — lakóinak
szívessége, a római nép rokonszenves nyájassága.

Stendhal, a ki e század első harmadában hat-
szor járt Rómában s úgy ismerte e várost és
lakóit mint utána Gregorovius-ig senki az ide-

genek közül, azt mondja: Állj meg a Szajna hídján, s az azon végigmenő sokaságból válassz ki száz jól öltözött egyént, végy aztán ugyancsak százat azok közül, a kikkel a Temze-hídon találkozol, s végül olyan százat, kik a római korzón haladnak el melletted; válassz ki aztán mindenik százból olyan ötöt, a kiknek arca, alakja és egész lénye a legtöbbet ígér, s meglátod, mennyivel múlja fölül ez öt római a párisiakat és londoniakat, a franciákat és angolokat. Ha pedig mind a három százból olyan ötöt választanál, a ki a legelzüllöttebbnek látszik, akkor a különbség még sokkal feltűnőbb lesz — a rómaiak javára s a más két nemzet rovására.

Nem tudom, Stendhal követte-e a maga receptjének az utasításait, és «vett»-e ilyen öt-öt alakot összehasonlítás végett. A minő szenvedélyes analitikus volt, talán nemcsak «vette», de széjjel is szedte, fel is boncolta őket. Más emberfiának nem tanácsolnám, hogy bibelődjék a Szajna- és Temze-híd legelzüllöttebb passzánsaival, — ellenben a mi a római korzó legelhanyagoltabb alakjait illeti, azokkal bátran vesződhet. Ezek, ha nem is éppen szalón- vagy korzóképesek, de mindenestre «lehetséges» emberek, a kiknek humora és életkedve még a rongyaikból is derűsen mosolyog. És semmi se bizonyítja annyira valamely

faj, nép vagy nemzet előkelőségét, mint az, ha még alsóbb példányai sem visszataszítók. Az ilyen nép jelleme mindenestre rokonszenves.

Két erény, értelmesség és szeretetreméltóság, teszi az olasz népet és különösen a római társaságot olyannyira vonzóvá, s a tartózkodást a hét-halom városában oly meghitté és otthonossá az idegenre nézve. Az emberek itt, kik csekély igényeik könnyű kielégíthetőségénél fogva derültek és vidámak, az idegennek is mindig jó képet mutatnak. A római nép, hogy ha csak nincs láza, mindenkor mosolyog. Komolyabb ugyan mint a többi olasz (talán a történelmi múltjánál s ennek tudatánál fogva), de azért kedélyesebb minden északi népnél, — a nők pedig, a kikben több méltóság van itt mint a félsziget bármely városában, e méltóságot sok kellemmel és tréfás szellemmel tudják szerencsésen párosítani. S ezt nemcsak az úgynevezett *jó társaság*-ról lehet elmondani, hanem az egész lakosságról. Mert itt a különböző társadalmi osztályokat kevésbé magas kerítés választja el egymástól, mint egyebütt. Azt a választófalat, a melyet máshol a legmagasabb létra segélyével se lehet egykönnyen átmászni, itt egy közönséges lépéssel át lehet ugrani. Nem, mintha Rómában jobban tudnának ugrálni az emberek, hanem azért, mert ez a fal alacso-

nyabb mint egyébhöl. Rómában csak jó társaság van.

S ehhez a jó társasághoz odatartozik az a tizenhárom éves kis virágos lány, ki a Monte Pincio-n árulja illatos portékáját, s úgy kokettiroz mint egy huszonhárom éves asszony. Olyan finom mosollyal tartja elébed kisdéd bokkrétáját, mint egy hercegnő az általa megtöltött teás csészét, s ha azt mondod neki, a kabátod baloldali hajtójára mutatva, hogy már van virágod, azt feleli:

— Hát akkor cseréljünk, Signor, s én megtartom emlékül az önét.

Idetartozik az az ujságáruló is, a ki irni meg olvasni ugyan nem tud, de van benne annyi nyájasság, hogy mikor a «Popolo Romano»-t elolvastad, elébed tartja a «Fanfullá»-t, mondván:

— Cseréljünk, uram. Így ön egy szoldóért két hirlapot olvas.

Meg aztán az az utcai gyerkőc is, a ki megkér, hogy kiihassa a kávé mellett álló vizet, s aztán úgy tesz, mintha becsípett volna tőle.

Továbbá az a másik kis fiú, a ki megsebezte magát egy rózsatövissel, s midőn valaki (egy kópé-forestiere) angoltapasz helyett olasz levéljeggyel ragasztotta le a sebét, ugrándozni kezdett, azt kiáltva, hogy ő most oda utazhatik, a hová akar, mert frankirozva van.

Meg a limonádéárús, a ki azzal a szuperlatívussal dicséri a portékáját, hogy a nektár, melyet Jupiter és Apolló ittak a roast-beef-jükhöz, az ő citromos vize mellett közönséges kútvíz, valószínű moslék volt; — a házaló, ki automat-egérkéjét, mely, ha a mozgató gépet felhúzzák, vagy húsz lépést szalad magától, azzal a dicsérettel árulgatja, hogy: «íme, a világ nyolcadik csodája, s az ára csak három szoldó!» — aztán a mosónéd, a ki azzal dicsekszik, hogy a tejút egy füstös kémény az ő vásznának a fehérsége mellett; a bérkocsisod, a ki csak irántad (s a többi forestiere-k iránt) való vonzalomból fogta lovát kocsi elé, mert annak valódi hivatása az lenne, hogy megnyerje a nagy Derbyt és csúffá tegye az angol főurak s a magyar mágnások versenyparipáit; és a facchino, a ki, mikor kissé keményebb hangon beszélsz vele, azt mondja szemrehányólag:

— Hogyan, Signor, így bánik ön velem? Velem, a kinél jobb barátja nincs önnek egész Rómában?

Nem, édes olvasóm, nem tréfálok. A legkomolyabban mondom: ez mind jó társaság, jobb sokszor, mint az a finoman parfümözött, elegánsan kesztyűzött, szépcipőjű, választékosan öltözött, halálosan unatkozó szomorú kompánia, a

melyben az ember időnkint megfordulni kénytelen, ha azt akarja, hogy a jó társasághoz számítsák. Ezekre a gondosan borotvált urakra s a hátuk közepéig kivágott ruhájú asszonyságokra itt nincs is semmi szükséged; vígan és könnyen meglehetsz nélkülök, mert mihelyest rómaiak közé elegyedel, már jó társaságban vagy.

Életkedv, szeretetreméltóság, tréfálkozási hajlam és nyíltság fűszerezik a társalgást, mely e jókedvű emberek közt folyik. Minálunk a fiatal lányok se nevetnek annyit, mint itt a «komoly» férfiak, s nálunk a legőszintébb ember se olyan nyílt, mint itt a legzárkózottabb. Az idegenhez különösen barátságosak a rómaiak, s mindjárt az első társalgás alkalmával úgy beszélnek velök, mintha régi ismerősök lennének. *Non faccia complimenti*, csak minden formáság nélkül! — ez a jelszavuk és szokásuk, melylyel mindent kimondanak, a mit éppen illetlennek nem tartanak.

Első római tartózkodásom alatt rómaiakból álló nagyobb társasággal ültem egy este a «Caffè di Roma»-ban, s szóba kerülván a nápolyi herceg (a ki akkoriban 17—18 éves lehetett), azt találtam róla mondani, hogy igen rokonszenves ifju ember.

— *Si, si*, — mondta erre egy uri ember a társaságból, — *ma un' poco arrogante*.

Nagyot bámultam ezen a merész mondáson, mert el se tudtam képzelni, hogy nagyobb társaságban és idegenek előtt ily módon nyilatkozhassék valaki a trónörökösről. Ott azonban a nagyon is kedélyes állítás semmi megütközést se keltett, s a bátor ítéletet olybá vették, mintha egy új könyvről állította volna valaki, hogy az egy kevésbé unalmas, vagy egy boltoslegényről, hogy egy kicsit arrogáns.

Ez a formaságok nélkül való nyíltság egy csöppet sincs ártalmára az ildomosságnak, s a mi bohóság csak történik azon a címen, hogy az ember kimondja a mit gondol, az mind az illendőség határai között mozog. Talán nem azon határok közt, melyeket Madame Louise d' Alq úrasszony állít föl az illem-kódexében, de a jószív modorának a korlátai között. Ez egy paragrafusok és formák nélküli udvariasság, mely ártatlan hízelgéssel és tréfás bókolással veszi körül az idegent, s szókimondó nyíltságával kellemes ellentétet képez más népek szigorúbb formájú, de kevésbé bonhomme-iás illemtudásával. S van ám sok «nagyságos» úr nálunk, a ki ízlést és tapintatot tanulhatna az emberekkel való érintkezésre nézve az itteni nép legegyszerűbb gyermekétől is. Az alsóbb néposztályban sok a tisztességtudás. Mintha ezek az írni és olvasni alig tudó-

emberek is éreznék, hogy rómaiak! S mintha tudnák, hogy nemcsak a nemesség, de a történeti múlt is kötelez!

Persze ők is elvárják, hogy az ember simán bánjon velük. A rossz bánásmóddal s a lenézésessel szemben ők is kellemetlenül reagálnak, s ilyenkor rá nem lehet ösmerni a máskor oly derült és barátságos római jellemre. De csak ostoba utazó és fölfuvalkodott idegen lesz az, a ki ilyen fölösleges próbára teszi a legszeretetre méltóbb nép türelmét. Ám a ki gentilezzá-val bánik vele s nem sajnál egy pár jó szót tőle (a mire az alsórendű római nagyobb súlyt fektet, mint a gazdag ajándéokra), annak sohase lesz oka panaszkodni, hogy római tartózkodása alatt a szolgaszemélyezettel kellemetlenségei voltak.

E kellemes érintkezést s a jellem e simulékonyságát a nép talán nyelve zengzetességének is köszönheti. Ez a melódiás, zeneileg csengő nyelv szinte kedvességre csábítja, udvariasságra kényszeríti azt, a ki beszéli. Mikor a mérges olasz vadul rákiált valakire: «birbone» (huncut), akkor ez jóformán bóknak hangzik. Csak dühös arckifejezése és haragban forgó szemei árulják el ilyenkor, hogy haragszik a talján. De a hangján, a beszédén ez a harag meg nem érzik. Egy semmitmondó kérelem pedig Petrarca nyelvén olyan-

nak tűnik fel mint az imádság. Innen a nemzeti jellemben nyilvánuló simaság és készség, a melyhez hasonlót hasztalan keresnél bármely más kultúrnépnél. S különösen excellál ebben — minő következetesség! — a római, ki a legszebb olasz nyelvet, a toszkánait, a legszebben beszéli. Mert az olasz nyelv ideálja: *La lingua toscana in bocca romana*. (Toszkánai nyelv római ajkakon.) S mentül lágyabb a dialektus, annál édesebb szavú az olasz. S innen van az, hogy itt nemcsak az irodalmi nyelvet beszélő műveltebb polgárok, de a jargon-t rágó alsóbb osztályok is udvariasak és előzékenyek tudnak lenni. Ez ugyan csak egy dialektusa az udvariságnak; nem olyan tökéletes, mint a Castiglione Cortigiano-jáé, de nem is olyan pedáns; kedélyesebb és szabadelvűbb ennél. Nem törvény és paragrafus, hanem ösztön és nemzeti tradíció szülték.

Jellemző, hogy míg mi magyarok, hasonlóan a németekhez, azt az embert, a ki durván viselkedik, «paraszt»-nak nevezzük, addig az olasz (és a francia) a «paraszt» szónak ezt a mellékes értelmét nem ismeri. Ép azért, mert olasz földön a paraszt se viselkedik parasztmódra. Ott a legutolsó embernek is van bizonyos *maniera*-ja, és megtörténik nem egyszer, hogy előkelő utazók Itáliában analfabetáktól hallják a viselkedésükről:

Non e' modo di trattare. (Nem illik így eljárni.) Pedig nem olvastak soha könyvet a *savoir vivre*-ről. Míg azok, a kiket méltán megleckéztettek, talán irtak is róla.

Nemes nép ez, a melyben sok van még a régi Róma nemességéből, — előbbkelő fajzat a legtöbb másnál épp származásánál fogva, — de elnéző, nyájas és finom a klímája okából. *La pianta uomo nasce più robusta in Italia che in qualunque altra terra,* — mondja Alfieri méltó büszkeséggel. Ez másfajta emberfaj, mint mi vagyunk. Mink még nem voltunk, mikor ők a világ fölött uralkodtak; s mi még barbárok voltunk, mikor ők már másodszor uralkodtak a földön. S mert erősebb ez az embernövény, mint mi és mások, hát megvannak neki az erő szokásos attribútumai is: a türelem, az elnézés, a humor.

Ennyi sok erény mellett csak a kitartás és szívósság hiánya az oka, hogy ezek az emberek jelenleg is nem «vezetnek» Európában, mint a. hogy már két ízben diktáltak törvényt és szokást a félvilágnak. Ha összeadnók, egyesítenők mind az olaszok jó kvalitásait, nagyobb eredményt — sokkal nagyobbat — érnenk el, mintha bármely m' s nemzet minden egyes tagjának erényeit foglalnók össze. Hogy mégis ujabban az ipar és kereskedelem s ennélfogva az anyagi előhaladás

terén más népek által túlszárnyaltatott, azt nem inferioritásának tulajdoníthatja Itália, de annak, hogy az ő népének szép erényeivel szemben más európaiak erős akaratot, szívós kitartást s a küzdelemben fáradhatatlanságot tudnak fölmutatni. Szellemi téren ma se létezik Olaszországnál különb nemzet, ám van olyan, a melynek nagyobb erkölcsi erősségei vannak. De lehet-e másként a tartományokra szakgatottság s a pápai uralom hosszú tartama után, az egységesítés utáni rövid idő alatt támadt nagy igények közepette, a modern alakulás által teremtet khaoszban, a melyből egyesek és közületek még ki nem bontakozhattak? Szóval: a hibái inkább nemzetgazdaságiak és politikai jellegűek. És mi köze ezekhez a turistának meg a műutazónak? Ők csak a külső embert látják, úgy a hogy azt elébük veti a véletlen. S én ennek a szószólója vagyok mostan, nem pedig az államalakító, az «Unita Italia»-t megteremtett politikai olasznak.

Schopenhauer szerint az olaszok nemzeti jellemének fővonása a *szemtelenység*, — oly vád, a mely nem szorul cáfolatra. Megcáfolta ezt a frankfurti filozófusnak az a sok honfitársa, kik hosszabb vagy rövidebb itáliai tartózkodás után rendszeren versekben és prózában azt irták e népről s különösen a római lakosságról, hogy annál szeretetre-

méltóbb nincsen a világon. Schopenhauer ugyanarra az elméletre támaszkodik, midőn elitélő nyilatkozatát teszi, mint a modern antiszemita: a *faj*-elméletre. Miután vannak zsidó uzsorások, ennélfogva a zsidók: uzsorások. Mivelhogy vannak impertinens taljánok, tehátlan az olaszok: szemtelenek. Quod erat demonstrandum. Azért, hogy egyes üzérek hallatlan magas árakat követelnek a portékáikért, vagy mert alacsony szolgalékek (a minők mindenütt vannak) borraivalóra vadásznak s mentül több aprópénzt iparkodnak kicsalni a tapasztalatlan idegentől, azért mindjárt szemtelennek mondani egy egész nemzetet, talán még se járja. Ép úgy, mint nem illenék durvának mondani a magyar nemzetet, mert délibábos rónaságunknak egyik-másik pusztai gyermeke csak a botjával bök egyet arra a világtájra, a melyet kérdeznek tőle. Ez még a fajelméletnek is — mely magában is igazságtalan — túlos alkalmazása, s ellenében küzdeni kell mindenkinek, a ki szereti az olasz népet, a melyet számtalan magyar utazó is szemtelennek nevez. S miért? Mert megcsalta egyszer egy nápolyi korallárus vágy nem volt megelégedve a borraivalójával egy római facchino.

Olasz kiskereskedőktől, házalóktól meg kocsisoktól nem követelheti senki, hogy gentleman-ek

legyenek. (Gondolom, az e nemű magyar ember-társak se éppen csupa lovagok és gentry-k.) Maga az olasz közmondás mondja: *A chi compra non bastan cent' occhi, e a chi vende ne basta un solo.* A vevőnek száz szemének kell lenni, az eladónak elegendő egy. De az eféle emberek más országokban se éppen megbízhatók.

Kevés közmondás vet oly élénk világot az olasz jellemre mint a most idézett. Ha bármely más nemzet fiának ugyanezekből a szavakból kellene egy mondást összeróni, az ekkép megszerkesztett mondat minden valószínűség szerint így hangzanék: *Az eladónak száz szemének kell lenni, a vevőnek elegendő egy is.* S az ebből kivilágló morált el is hallgathatnám, olyannyira világos az; de hát én most némiképen polemizálok, s ilyen esetben nem szokás az olvasóra bízni, hogy maga vonja le magának a tanulságot. Az olaszok szerint nagyobb veszélyben van a vevő, mert megcsalhatná az eladó, — a többi népeknek bölcsesége szerint pedig veszélyesebb az elárusítónak helyzete, mert meglophatná a vevő. S miután több a vevő mint az eladó, tehát mindenütt másutt több az olyan ember, a kitől félni kell mint Olaszországban. Még egyszer: *Quod erat demonstrandum.*

Hogy egyes vidékeken az olaszok kapzsisága túlmegy az élelmesség határain, azt egyébaránt

ők maguk se tagadják, s van akárhány jellemző mondásuk az olaszoknak az olaszokról. Különösen híres e tekintetben a másképp oly büszke Génua — Genova la Superba —, a melyről azt tartja a példaszó, hogy a földjében nincsenek fák, a vizében nincsenek halak, az embereiben nincs hűség s nőiben hiányzik az erény. Még rosszabb hírük van a monzaiaknak, kikről azt állítja a népeknek közmondásokban nyilvánuló bölcsesége: *Un Monciasco non fa collazione, prima che non abbia imbrogliato sette.* (Nem ülnek le reggelizni, a míg rá nem szedtek hetet.) Meg a koralláruló kaprióta, a velencei üvegáros, a milánói dómkereskedő (már a ki apró dómocskákat árul alabastromból, márványból és szappanból), a firenzei mosaicista s a többi jó házalózsídók — e rendszeren a Madonnára esküdöző buzgó katolikusok —, a kik természetesen mind haszonra és nem kárra dolgoznak s a kiknek nem az a becsvágyuk, hogy félelem és gáncs nélkül való lovagoknak tartsad őket, de hogy mentül több árut vásárolj tőlük mentül magasabb áron, — mindezek az emberek többé-kevésbbé arra utaznak, hogy becsapják, lefőzzék a jámbor utast, az tagadhatatlan. De hát méltó-e ezek miatt az ártalmatlan emberek miatt egy egész népet haszonlesőnek, csalónak és brigantinak rajzolni, mint azt egy-

némely olaszországi utazó teszi szóval és írásban? Ártalmatlanoknak mondom, mert az utazó könnyen megóvhatja magát tőlük: ne vásároljon náluk egyáltalában, ha nem bízik bennük! Arról végre is nem tehet senki, hogy az utazók egy része (s ebben a részben jó sok a magyar) olyan naiv s a leghitványabb árut drágán fizeti meg.

Az utazóknak egy fajtája mindig balek volt; a mióta vasutak röpítik világgá a két világrész turistáit, azóta ez az emberfaj csak elszaporodott, s a mióta körutazó jegyekkel utazzatják az embereket, azóta ebben a típusban éppen túlszaporodás van. Ez a típus halhatatlan, mely volt, van és lesz mindenkoron azok között, a kik világot látni akarnak. A mult században még az angol volt az, a ki a *roba per gli ingles*i-t összevásárolta (olyan holmi, melyet egyenesen az idegenek számára gyártanak); most persze, a mióta ők a legokosabb utazók, mikké a maguk kárán lettek, azóta a «*roba per gli ingles*i»-t te hozod haza, édes magyarom, meg te, jó német szomszéd, a ki bár jó ideje utazol, mégis impraktikus vagy mint egy — német. Száz esztendő mulva, a mikor már ti is rettenetesen okosak lesztek, majd más népek lesznek ennek a portékának a vevői. Mert a balek halhatatlan.

Maga a római, már komolyságánál és nagyobb

kötelességtudásánál fogva is kevésbé aknázza ki a naiv utazók élheteretlenségét mint a génuai vagy nápolyi olasz. Rómába nyugodtan jöhet a legügyetlenebb pasazsér is. Nemcsak a nagy rablólóktól nem kell félnie, a kiket már régen fölakasztottak, de az apróktól se. Római fogadóknál, trattóriákban és oszteriákban nemcsak nyájas, majdnem családias bánásmódban részesül az utazó, de előleges alku nélkül is rendesen kevesebbet fizet mint a mennyire el van készülve. S megtörténik itt nem egyszer, hogy ha az ember Baedeker tanácsára megkérdezi a kocsmárostól, hogy a szoba vagy az ebéd mibe fog kerülni, a kedélyes fogadós vagy a mosolygó kocsmárosné azt feleli:

— Csak legyen egészen nyugodt, Signor, majd meglátja, hogy meg lesz elégedve.

S aztán csakugyan félannyit fizet az aggodalmaskodó turista, mint a mennyit előirányozott.

De mert itt — mint Itáliában mindenütt — senki se veszi rossz néven, ha valaki a szobája tarifáját vagy az étkezések árát előre tudakolja, nem árt előre kialkudni a mit lehet. Clara pacta, boni amici. Csak az nem tanácsos, hogy az ember boszankodjék vagy éppen mutassa a boszúságát, ha valamiért sokat kérnek tőle. Mert Olaszországban, mint mindenütt a világon, kinevetik azt,

a ki haragszik. A legokosabb azt felelni, hogy akkor sajnálatodra nem maradhatsz, mert nincs annyi pénzed. Általán jobb úgy tenned, mint ha szegény ember volnál, semmint a pénzedet csörgetned. Még mindig áll Olaszországban a Goethe idejébeli nézet az idegenekről: *Sempre neve, case di legno, gran ignoranza, ma danari assai*. (Mindig havazik náluk, a házaik fából valók, igen tudatlannok, de sok a pénzük.) Hogy a nézetük szerint pénzes utazótól mentül több hasznót akarnak, az nem éppen természetellenes dolog, — de mondd Rómában, hogy szegény művész avagy olyan olasz-entuziaszta vagy, a ki évekig gyűjtötte a pénzt, hogy meglássa Rómát, s akkor majdnem ingyen kapsz mindent. Mert az ilyen Rómajárót nem nézik forestiere-nek, hanem Róma s a rómaiak barátjának, a kit tanácscsal, útbaigazítással és nyájassággal támogatni: kötelesség.

S mert apró ajándékok szilárdítják meg a barátságot Itáliában éppen úgy mint mindenütt másutt a világon, — nem éppen fölösleges a kialkudott árnál valamivel többet adni. Persze nem a hotelekben és a nagyobb stílű üzletekben, hanem azoknak a szegény kiskereskedőknek, a kik minden portékájukat magukkal hordják. Magam voltam tanuja, hogy egy «lovagias» (azaz: ügyetlen) utazó húsz frankot adott egy olyan bibelot-

ért, a melyet mindjárt utána hat liráért vettem meg ugyanattól az árusítótól, de megtoldtam az árát egy pár darab pénzzel. Az eredmény az lett, hogy a húszfrankos úrnak csak jó napot kívánt, nekem pedig azt kívánta (se többet, se kevesebbet), hogy a legszebb lány jöjjön hozzám feleségül, sikerüljenek minden vágyaim, csináljak ternót a legközelebbi húzásnál, éljek száz esztendeig, sose legyek beteg s tartsam meg őt szíves barátságomban és emlékezetemben. Jobban örült annak a csekélységnek, a mit tőlem «barátságból» kapott, mint annak a tizennégy franknak, a mivel a generózus balek túlfizette a tőle vásárolt holmit.

A milyen szeretetreméltó ez a nép az emberekkel való érintkezésben, épp olyan kevésbé rokonszenves az állatokkal szemben. A műveletlen olaszt bizonyos pajkosság, éretlenség és vásottság különbözteti meg a többi kultúrnépek alsóbb osztályaitól. Ez egy örökös kiskorúság, melyből csak hosszú idők, századok kúrája gyógyíthatja ki e máskülönben olyannyira talentumos népfajt, mely az állatokkal szemben sehogy se tud ember lenni. Különösen az ökröt és lovat kínozza nagy kedvteléssel a kisebbrendű olasz, ebben a tekintetben egyenes leszármazója a régi rómainak, ki gladiátori játékokban, vadállatok és áldo-

zatra szánt emberek küzdelmében kereste színházi mulatságát. Kint a Campagna országútján megkértem egyszer egy kegyetlenül ostorkodó római kocsist, hogy ne üsse annyira a lovát. S ő azt felelte:

— Miért ne? Hiszen nem ember!

Szerinte csak emberjog van, az állatnak jogát még nem ösmeri. Ezzel még csak a következő századok iskolája ismertetheti meg, — mikor már az analfabeták száma csekély lesz a csizmaformájú félszigeten, s egy újabb, izmosító, komoly és becsvágygyal teljes nevelési rendszer lassankint megjavítja azokat a jellemi hibákat, melyeket egy elzüllő kormányforma az emberanyagban meghagyott és fejlesztett, s a miket eltüntetni az új idők egészségesebb szellemének még nem volt ideje.

Ellenben sokkal emberségesebb bánásmódban részesítik az örülteket, mint más kulturnépek. Nemcsak ritka bőkezűséggel építik nekik a menedékházakat, de ama rettenetes jeleneteket se lehet látni náluk, a melyek oly gyakoriak például szeretett hazánkban is, hol az úgynevezett futóbolondokat nemcsak vásott gyerekek csoportjai, de felnőtt egyének is üldözik és gúnyolják. Az örültre azt mondják sajnálkozással: *È ammalato* (beteg), — s békében hagyják. És sajátságos: a kicsapongó asszonyokat se ítélik valami nagy szí-

gorúsággal, hanem azzal mentegetik őket: *È una malla*. (Bolond.)

Morális hiba az alsóbb rendűeknél itt a tisztaság iránti közöny is. Mentül jobban közeledünk a félszigeten délfelé, annál jobban nyilvánul a piszokhoz való rokonszenv. S Róma már eléggé délen fekszik. De ez is oly hiba, mely a meny nyiben nem a klíma, hanem az elhanyagoltatás eredménye, évről-évre észrevehetőbben fog engedni a kultúra jótékony hatásának. Nemcsak udvarokon, szobákban és kocsmákban, — magukon az embereken is sok szárad még a régi piszokból, melyet úgy szeretne eltüntetni róluk az északibb tájakról érkező Rómajáró. Vannak itt emberek és — óh fájdalom! — asszonyok is, a kik se fésűt se szappant még nem használtak. A formák itt szépek, de az anyaghoz nem lehet mindig hozzányúlni.

Pedig ha ez a nép egyszer a szép iránti érzékét kiterjeszti a tisztaságra is, micsoda harmóniával lesz tele az élete! Mert amaz az erény megvan benne. Megmaradt neki a renaissance-ból: a szépnek ösztöne, a festőiség iránti előszeretet, a forma- és stylérzék. Ezek az emberek, a kiknél olyan gyöngye lábon áll némely kérdésben a morál, a kikben graszszál az állatkínzásban gyönyört találó besztialis hajlam, s a kiket nem za-

var a minekünk oly borzasztó piszok, — ezek az emberek művelik és szeretik a szépet, kultiválják annak esztetikailag megállapított s általuk szerencsés ösztönnel kiérzett formáit. A műveletlen olasz, tele a «mal francese» rút betegségével, ki barbár kegyetlenséggel csapkod a lovai közé s véresre veri őket (hisz' nem emberek!), a szépnak dolgaiban jobb ízlést örökölt, mint egyik-másik Itáliát-utazó tudákos német vagy könyvcsináló ánglius. Rongyait oly kellemmel hordja, s e rongyokat maszkírozó köpenybe oly festőileg burkolóddzik, — mozdulataiban pedig oly könnyedséget és annyi gráciát árul el, hogy megirigyelhetné érte nem egy nemzet udvarképes lovagja. A művésztinek látása és folytonos szemlélete szuggesztív hatással volt az ízlésére, s nemzedékről-nemzedékre ültette szellemébe a szépnek érzését és ösztönét.

Ez országban nemcsak a művészet sok fölhalmozott remeke méltó a tanulmányozásra; itt nemcsak a természet páratlan szépségeit kell megbámulni, — de érdemes foglalkozni a lakosságával is. Egy nagyműveltségű német, a ki sokat köszönhetett Rómának, úgy nyilatkozott, hogy mint félbarbár jött ide s mint negyedbarbár került haza. Hát nekünk egészbarbároknak nem esik jól, ha mint félbarbárok jöhetünk onnan vissza?

ALAKOK

A drámaírótól azt várja a néző, hogy *jellemeket* rajzoljon; az olyan szerény embertől, a ki római jegyzeteket ír nehézkes tollal, tán megelégszik *alakokkal* a nyájas olvasó, — alakokkal, a melyek benépesítik az örökváros utcáit, s tarkítják, élénkítik a rómaiaknak azt a nagy tömegét, a melyet még most is úgy hívnak: *Senatus populusque romanus*.

Ez a latin címzet is egyik alakzata e városnak, s épp úgy olvasható a modern plakátokon, mint az antik köemlékeken. Ez a négy betű: *S. P. Q. R.* szintén egyik jelzője az új Rómának, mely sokban csak folytatása a réginek. E misztikus négy betűt, mely olyan büszke szavaknak a hirdetője, még most is diákul mondják a városi községtanács hirdetésein, falragaszain, végzésein és minden publikációin, mint a hogy az egészen divatos bérházak ujrómai tulajdonosai is nem olaszul, hanem latinul hirdetik kiadó lakásaikat e szavakkal: *Est locanda*. Róma, mely nem épült föl egy nap alatt, nem is vetkezhetik ki egészen az eredeti jelleméből egy-két rövidke évezred alatt; s a mai Róma, mely magát az ó-kori

«urbs» folytatásának, öröke letéteményesének tartja, kegyelettel őrzi azt a pár szót, azt a néhány betűt, mit az örökhagyó «cum beneficio inventarii» ráhagyott.

Róma, mely kétszer kormányozta a világot s mind a kétszer rányomta arra szellemének bélyegét (először a római, másodszor a kánoni joggal), ma jóformán modern város. Az emberek közt, kikkel az utcán találkozol, nincsenek régiszabású alakok, antik rómaiak. A tógát az ujkori olasz köpeny váltotta föl, melyet egyébaránt a mai római polgár nem kevésbbé ügyesen visel, mint egy «civis romanus». Római lelkek sincsenek és római jellemek se abban az értelemben, a hogy a gimnáziumban tanultuk. Ama rómaiak helyén, a kik oly elegánsan tudtak meghalni a hazáért, most itt is ugyanazok a telekspekulánsok, helyi érdekű vasútengedélyesek, bankalapítók és carrière-akarnokok hemzsegnék, mint a többi világvárosokban. Mucius Scævola ma már nem egykönnyen teszi valakiért tűzbe a kezét, Curtius pedig a lovával legfeljebb akadályversenyt ugrat, s a mostani Brutusok nem olyan kényesek a nepotizmus kérdéseiben, mint a szépeplékű köztársasági Brutusok voltak. Az apák pedig, a kiknek ujrómai viveur-ök csábítják el a leányaikat, nem ölik meg, legfeljebb megverik őket . . . (A mi

különben szintén elég kemény és szigorú büntetés ezért a csekélységért . . .)

Szóval: az ókori alakok már kihaltak itten. Középkori figurákat ellenben még látni az utcán, nem annyit, mint huszonöt év előtt, de még mindig eleget. Monsignorok, kisebb papok és mindenféle színű barátok most is szép számmal sétálnak a világváros útjain egyik templomtól a másikhoz, egyik kolostorból a másikba. Némelyik mosolyogva járja mindennapi dolgát, mint a ki beletörődött a viszonyok új rendjébe s a pápára bizza a kétségbeesést meg az egyházi átkot a rabló olasz nép és rabló királya ellen . . . Mások rosszkedvű arccal, összeszorított ajkakkal vándorognak ez utcákon és tereken, a melyeken most már nem ők az urak. Ezek az intranzigensek, a kik nem békülnek és nem felejtenek. Ha azt mondanád nekik: «Bocsássunk meg az ellenségeinknek, szent atyák, és kössünk békességet», — bizonyára így felelnének: «Nincs megalkuvás és nincsen megbékülés. Egy olyan sérelemmel szemben, a minő Rómának, legfőbb büszkeségünknek, elrablása volt, nincsen megbocsájtás, csak várakozás van. És mi várakozunk, — még nem mondunk le Rómáról, s egyszer még küzdeni fogunk érte. Most hallgatunk és szenvedünk, mert: *non possumus*.»

Menj, sötét középkor, add át helyedet a vidám, kissé léha, de egészséges szellemű jelennek, a melynek életerős, vérbő alakjai oly derült jelleget adnak e máskülönben komoly és méltóságos városnak! Legelőször a virágáros lányoknak, a kik nemcsak vidámabbak, de csinosabbak is a kedvetlen barátoknál. De még a velencei *floraia*-knál is, ezeknél a virágmatrónáknál, a kik épp olyan ősiek, majdnem oly történetiek, mint a velencei kövek, a dogék városának régi palazzo-i. Rómában kétféle típusa van a virágárosnak. Egyik: az utcán «kereskedő» serdülő leányka, népies viseletben, a ki a «garasos» virágot árulja, — a másik a Costanzi-színház csarnokában, a Doney éttermeiben s a Varietà-ban szereplő selyemruhas kisasszony, a ki már félfrankot vár gondosabban kötött, ezüstös papírba göngyölt portékájáért. Amaz az utcai virágos lány, emez a szalonbéli. Az utóbbival nem sok dolga van a forestiere-nek, s ha csak nem tölt egy egész telet Rómában, alig találkozik vele egyszer-kétszer. Annál gyakrabban akad útjába a *floraia vulgivaga*, a ki utánad szalad mindenüvé, rád les a kávéházban, megszólít egy kirakat előtt s akaratod ellenére is rálopja virágját a kabátodra. Egy alkalommal beugrott egy hozzám a robogó kocsi-siba, kezembe csúsztatott egy rózsabimbót

s — eltűnt. Még ma is csodálom, hogy ki nem törte a nyakát.

A Trinità de' Monti melletti hotelnek földszinten van az olvasó-terme, a melynek ablakain minden reggel bekandikált a barna Ninetta, s fehér fogai közül édesen csicsergett be egy nyájas «buon giorno»-t. Ő volt mindennap az első, a ki jó reggelt kívánt nekem Rómában. A parasztkoketteriának minden fortélyát föl tudta használni ez az ügyes leányzó (a ki pedig talán még «hitt a gólyában»), hogy túladjon illatos portékáján. Nem is kapott sose verést, ha hazament este a szüleihez s kezükhöz adta azoknak napi keresményét s beszámolt nekik a «künnevőségek»-ről, a tegnap érkezett vörösszakállú angolnak a két soldo-járól, a hosszú némettől várható félfrankról s a többi «jó» követelésekről. Némelyik bizony e leánykák közül, a kiknek kevésbbé kellemes az arcuk, mint a Ninettáé, az imprezáriójától: szerető apjától vagy gyöngéd anyjától pontosan megkapja mindazokat az ütlegeteket, a melyeket rémregényekben (s a minden rémregénynél rémesebb életben) az ilyen szegény kis teremtések fáradozásukért kapni szoktak . . . Ám Ninetta érti az üzletet s nem szomorítja derék szüleit azzal, hogy üres zsebekkel térjen vissza hozzájuk. Nagyon jó gyermek, s ha gondos szü-

lei egyszer őt magát is el fogják adni a legtöbbet ígérőnek, valami pazar idegennek vagy gazdag római mágnásnak, akkor ehhez az üzlethez is mosolyogni fog. Mert hiszen ez is a virágkereskedéshez tartozik! . . .

Ide, kis Ninetta, azt a rózsát! S aztán sétáljunk le a spanyol lépcsőn a Piazza di Spagna-ra, hol állítólag a modellek ülnek, a római életifestői alakjai. Így írják az uti könyvek. Van is e történelmi lépcsőkön, a római semmittevők kedvenc hűselő és sütkérező helyén olykor egy mintának való figura, valami pittoreszk módon elhanyagolt toprongyos alak, vagy egy keresett népiességgel öltözött római lány, a kinek azt mondta a festő-szeretője, hogy jól állhat néki a genzánói vagy albánói nővilág kecses ruházata, — elvetődik ide a volski és hernici hegyek egy-egy rusztikus lakója is, a kit azzal biztattak otthon, hogy Rómában a lépcsőguggolásból kényelmesen fog megélni. De elmúlt az idő, mikor a spanyol lépcsőn keresték a művészek modelljeiket — és szeretőiket. Ma már rájöttek ezek a mesterek is a nagy Rómajáró mondásának az igazára: *Greift nur hinein in's volle Menschenleben*, s ha festeni és szeretnivalót keresnek, a Piazza Navonát látogatják s ott nyúlnak bele az életnek teljébe. Ott a Bernini Neptun-szobrának árnyékában, a

három pompás szökőkút körül hűselve, a Circo Agonale ellipszis-formájú terén hullámszik a mai Róma életvidor alakjai. Ott találod a «még mindig szép» trasteverini nőt, a ki — mintha nem is volna római — önálló tipust képez e város nővilágában; ott a genzánoi, aricciai és albánói nőket is, a kik magukkal hozzák e római térre a Monte Cavo költészetét, egy kis friss légáramlatot az albánói hegyek közül. Ünnepnapokon megláthatod néha a viseletüket is, mely évről-évre ritkábbá válik . . . Mindezeket a festői kosztümöket, ha az ember nem látogatja meg ünnepnapon az albánói hegyek városkáit, a mosolygó Albánót, a pompás ború Genzánót, a vidám Aricciát s a sötét Rocca di Papa-t, hiába keresed a Piazza di Spagná-tól a Monte Pincio-ra vezető széles lépcsőkön, — könnyebben találkozol velük a Circo Agonálén, a római népélet e klaszszikus tanyáján. Ez a tér mintegy kivonata, vagy ha jobban tetszik: összfoglatja, konklúziója Rómának. Egy fiók-Róma, a melyben megvan minden, a mi a fő-Rómában előfordul. Olyan ez, mint egy jól rendezett kiállítás, a hol akad mutatvány mindenből, egy-egy példány a Róma utcáin rajzó alakokból.

Polire, polire! — hangzik itt is nagy lármával a cipőtisztító éles kiáltása. A S. Agnese lépcsőjé-

nél van a stációja egy ilyen fényesítő művésznek, a ki azzal dicsekszik, hogy neki «stylus»-a van és külön rendszere a subickolásban. Szerinte ehhez a mesterséghez «több izlés kell, mint a templomépítéshez». A jó ember azt állítja, hogy soha életében (pedig ez ötven esztendő jelent!) nem nézett más tükörbe, mint az általa tündöklőre csiszolt cipellők fényességébe, — de hát van-e ilyen csillogó és tiszta tükör akár Velencében is? Mióta a sárga, barna és vörös cipők jöttek divatba, azóta a polirozásnak is megvannak a maga specialistái, mint akár a hídépítésnek vagy a vízfestészetnek. Az én emberem például specialista «barnában», s ebben a szakban tartja magát olyan nagy artista-nak, mint Canovát a magáéban. Látni kell azt a fitymáló arcot, a melylyel poros cipődre néz, meg azt a lelkes pillantást, melyet az általa «rendbehozott» lábra vet, — mert leírni nem lehet. S benne is megvan az a szeretetreméltóság, az a hizelkedő jóindulat, melyet a római «apró emberek» kiváló tulajdonaként dicsérni meg nem szünhetnek. Nem fogsz olyan *lustrino*-ra akadni, a ki ne találná a lábodat kicsinynek s a cipőd bőrét finomnak. Jelen voltam, mikor egy ilyen művész a képzelhető legnagyobb férfilábbeliben szorongó lábra azt mondta:

— *Ah, come è piccolo! Veramente un' pie' di donna!* (Ah, minő kicsiny! Valóságos női lábacskák!)

Kevésbbé életteljes, de még állandóbb alakjai a Piazza Navonának a Bernini négy folyam-szobra: a Ganges, a Nilus, a Duna és a La Plata, melyek fölött sziklatömbön emelkedik a Domitián obeliszkje. Nem valami klaszszikus vonalú szobrok, s a benyomás, mit koloszszális maszszájukkal tesznek, inkább hatalmas, semmint megnyerő. De beleillenek e fantasztikus formájú téróriás keretébe, s nem ütnek el az azon lévő építmények barokk stíljétől. A Nilus-folyam, mely sohase volt valami szégyenlős, elfödi az arcát, a mi Bernini úr részéről célzás akart lenni e homályos eredetű víz ismeretlen forrására, — de a népvicc vagy talán a szobrász privátelméssége ráfogta: azért, mert nem akarja látni a vele szemben épült S. Agnese-templom homlokzatát, mely a Borromini mester elpuskázott műve. A 17. században, úgy látszik, divat volt drasztikusan figurázni ki egymást. S Borromini se maradt adósa Bernininek: a S. Pietro baldachinján — mely az utóbbinak izléstelensége — számárfejet alkalmazott. Azt a két tornyocskát pedig, a melylyel e máskülönben oly érdemes művész a Panteon nyugodt fenségét elcsúfítani

jónak látta, találóan nevezték el a Bernini szá-
márfüleinek.

De hagyjuk e márványokat, ez élettelen, merev
alakokat és térjünk vissza a mi nyájas római figu-
ráinkhoz, kik közt a legközelebbi most már a
giornalista, az ujságáruló. Mert nem elég az,
hogy fényes legyen az embernek a csizmája, —
azt is jó tudni, hogy mi ujság a nagyvilágban?
Erről pedig csak úgy értesülhetsz, ha megveszed
valamelyik hirlapot, a melyet fülsiketítő ordító-
zással árulnak végig a jártabb utcákon gyerkőcök,
ifjak, férfiak, öregek, nők, mindenféle emberek.
A kávéházak csak egy pár külföldi ujságot tarta-
nak s nem rontják a belföldi sajtó üzletét azzal,
hogy a közönség számára előfizessenek egy-
nehány példányra. Itt az a divat, hogy mindenki
megveszi a maga kedvenc lapját a kávéja vagy a
fagylaltja mellé. Igaz, hogy ez a luxus nagyon
kevésbe kerül, csak egy szerény soldo-ba, öt
centesimo-ba. Az a körülmény, hogy a kávésök
nem prenumerálnak rájuk, nagyban növeli e
lapok terjedését. Öt vagy tíz példány helyett így
száz is elkel minden jobb ujságból egy-egy kávé-
házban. Már csak azon okból is kitűnő rendszer,
mert sok embernek nyújt keresetforrást. Az elő-
fizetők száma csekély, — még a legelterjedtebb
lapoknál is, melyek jóformán kizárólag a számok

szerinti eladásból élnek. Egyes példányok elárúsításával az ujságkioszkokon kívül a kiadóhivatal által alkalmazott kihordók (giornalisti) is foglalkoznak, kiknek kiáltozásától visszhangzik a délutáni órákban a Corso, a Condotti-utca, a Barberini-tér, a Nazionale-út meg a Via Sistina, — s általában azok az utcák és terek, hol a látogatottabb kávéházak vannak s erősebben lüktet a népélet és forgalom ütőere. Legsiketítőbb ez a bömbölés talán a Colonna-téren s a fényes Café Nazionale előtt. Itt vágják ki ezek az utcai hőstenorok a rendelkezésükre álló hangok legmagasabb C-jét. *La Tribuna! La Fanfulla!! Popolo Romano!!!* — hangzik itt fölváltva, s a kinek nincs friss nedves ujság a kezében, annak egyenesen a füleibe ordítják jobbról és balról az ismerős címet.

A giornalismo-k egy másik faja azokból a rendes foglalkozás nélkül való egyénekből kerül ki, a kik utolsó pár frankjukért — készpénzen — vásárolnak egy-két száz példányt valamelyik kelendő ujságból, s ezekkel száguldják végig vad rohanatban, egy express-vonat gyorsaságával, a várost és annak minden olyan pontját, a melyen nagyszámú emberanyag szokott összeverődni. Ezekre a szegény ördögökre nézve az összes példányok eladása: életkérdés, mert a

kiadóhivatal legfeljebb tíz példányt vált vissza minden százból. E vállalkozóknak hát inkább áll érdekükben, hogy túladjanak a portékájukon, mint az «alkalmazott» giornalismo-knak. Nekik tőkéjük fekszik a vállalatban. Nagyon kérlek, kedves honfitársam, hogy ez utóbbi fajtájú üzereket pártold, ha Rómában ujságot olvasol, s ha igazán jó lélek vagy (a mit szívesen teszek föl rólad mindaddig, míg az ellenkezőről meg nem győződöm), akkor ne gyűrd össze a lapot, bánj vele csinyján s elolvasás után ajándékozd vissza az elárusítónak, hogy másodszor is eladhassa.

A civilizációnak e fáklyahordozói megérdemlik tőlünk a «kegyes pártfogást» és jóindulatú támogatást, a melyre egyúttal beajánlom a viaszgyufárusokat is, kik szintén a világosságot terjesztik mindenfelé. *Cerini! Cerini!* — ez a harckialtásuk. *Due scatole per un soldo!* — ordítják épp olyan hatalmas tüdővel, mint az ujságos emberek. *Cento cerini per un soldo!* — bömbölik olyan hangon, a melyből tisztességesen meg tudna élni három-négy operaénekes. De ők is megélnék a mesterségükből, s a ki csak egy kicsit élelmes, néhány száz skatulya gyujtót könnyen elád egy rövid római nap alatt. Hanem hang, az kell hozzá sok, mert az lévén a legkellemetlenebb, a ki a legnagyobbat kurjant, attól vásárol az ember,

.....
hogy mentül előbb szabaduljon tőle. Annál szomorúbb a sorsuk azoknak a vakoknak és vén anyókáknak, a kik az utcasarkokon árulják hal-
kan hápogó hangon viaszos gyújtóikat. Méltán tekinthetők ezek e népszerű iparág proletárjainak. Nem lévén erejük, hogy lóssanak-fussanak, s hiányozván a hangjuk, hogy észrevehetőkké tegyék magukat, inkább alamizsnákból élnek, semmint a kereskedésükből. S most megint arra kérlek, kedves olvasóm, hogy ha Rómában viaszgyufára van szükséged (meg akkor is, ha nincs szükséged rá), ezektől a legszegényebb szegényektől szerezd be a szükségletedet. Kérlek erre a Madonna nevében, a hogy ők könyörögnek vékony, beteges hangjukon: *Comprate per la Madonna!*

Az is egy alak, a ki *gyűjti* a gyufaskatulyákat. Ezt különösen szeretik a gyufások, mert tudják, hogy amatőrrel van dolguk, a ki csak a dobozt tartja meg s a tartalmát nekik ajándékozza. Az angol utazó, a ki mindent gyűjt (országokat és levélbélyegeket egyenlő szenvedélylyel), ritkán megy Olaszországból haza néhány száz ilyen doboz nélkül, a melyek mindenikén más meg más hóbortos szövegű mulattató kép van. Van egy egész sorozat, mely az operai előadások komikumát figurázza ki változatos humorú illusztrációk-

kal. *La logica dell' opera* a címe. Az egyik kép 10—15 kardalost és dalosnőt ábrázol, a mint tele torokkal, nyitott szájjal ordítják: «Hah, minő rémes titok! Nem fogja megtudni tőlünk senki se!» Egy másik képen pedig egy karddal keresztül döfött katona bömböli a képzelhető legtágabbra nyílt ajakkal:

Sono morto, sono morto,
Vengo meno, *mi manca il respir.*

Annyi bizonyos, hogy gyűjtöttek már bolondabb dolgokat is, például régiségeket, a melyek ott gyártanak helyben Rómában, vagy hotelvignettákat, a melyeknek a gyűjtése most szintén sport. Utaztam egy úrral, ki a fürdőszobáját ilyenekkel szándékozik tapétáztatni, s hogy ezt elérje, kénytelen mindennap más hotelbe költözni, mert igen becsületes ember, s csak olyan vendéglő címjegyét használja föl, a melyben legalább egy éjet töltött. Még csak négy évet kell úton töltenie, hogy nagy tervét megvalósíthassa.

Ismeretes alak a régi könyvekkel és metszettekkel árulkodó római antikvárius is, a kinek rak-tárában akad néha egy-egy eredeti festmény s egyéb műtárgy is. A látogatottabb terek valamelyikén rakja ki holmiját, s bár ő maga nem szokott olvasni (talán nem is nagyon tud hozzá),

mély meggyőződéssel kínálgatja ócska könyveit, a melyek mindegyike *bellissimo* vagy *rarissimo*, sokszor meg éppen *bellissimo* és *rarissimo*. Alkudni persze ő vele is lehet, s ha a Divina Commedia egy kopott példányáért 6 frankot kér, bátran ígérhetsz neki értte másfelet. Nem fog megharagudni, hanem le fog mondani a könyv tulajdonjogáról a te javadra, az általad kínált árért. Egy *Gerusalemme Liberata*-ra alkudtam egyszer egy ilyen könyvtudóssal, ki a tagadhatatlanul csinos könyvért magasabb árt követelt, semhogy megegyezhettünk volna. Végre így szólt:

— Tudja mit, uram? Adok ráadásul egy eredeti Dürert!

S ezzel elém tartott egy kopottas rézmetszetet.

Csakugyan Dürertől való volt, de szörnyűségesen új papiroson, a melynek szögletében ott szerénykedett a szokásos monogramm az 1514 esztendővel. Közönséges hasonmás. Mondom neki:

— *Non e originale, e una copia.* (Nem eredeti, csak másolat.)

— *Ma prego, non vedete il nome di Durero?* *Siete cieco?* (De hát, kérem, nem látja ön a Dürer nevét? Csak nem vak ön?)

S végre is el kellett fogadnom eredetinek, mert másképp meg nem kapom a Tassot se

Hibát követ el, a ki itt mindig a templomokat járja, a régi Róma maradványai között bolyong, s egyik múzeumból a másikba vándorolva, az utcai életet elhanyagolja s nem vegyül bele a népnek élénk életébe. Még a ki nem tölthet hosszabb időt az örökvárosban, még az is jól teszi, ha némi figyelmet fordít a nyilvános élet tarkaságaira, a zöldség-, gyümölcs- és halpiac jeleneire, a kisebb-nagyobb tömegben rajzó érdekes alakok-ra, a melyek közül most néhányat bemutatattam.

Mindama figurák közül, a melyek benépesítik ez érdekes várost, különös érdeklődésre tarthat számot az *angol*, Rómának e hosszú idő óta állandó alakja, legfeltűnőbb vendége. Róla még nem beszéltem.

Ő róla külön cikkelyben lesz szó.

INGLESI

A régi Rómáról mondják, a *Roma Pomposa-*ról, hogy ott több isten volt mint ember (oszloperdőit nyolcvanezer szobor díszítette), — a mai Rómáról meg el lehet mondani, hogy több benne az angol, mint a római. Les dieux s'en vont, — az istenek kiköltöztek belőle, s eljöttenek helyükbe Albion utazó fiai, a kik tarkává, kockássá, angollá teszik az örök várost. Nincsenek annyian, a mennyinek látszanak, de igen sokan vannak. Ama szokásuk, hogy mindenütt megjelennek, rendszeren nagyobb csoportokban járkálnak, másokra való tekintet nélkül viselkednek és feltűnően öltöznek, látszólag megduplázza a számukat. Az a körülmény pedig, hogy több pénzzel és hosszabb időre jönnek, nagyobb biztonságot, teljes otthonosságot kölcsönöz nekik. S ha ehhez még egyik sajátos vonásuk: a másokkal szemben nyilvánuló kiméletlenség is járul, akkor meg van fejtve, hogy mint vehetik el utitársaik elől erőszakkal is a legkényelmesebb helyet, a legjobb falatot s a legszebb kilátást. A mikor utaznak, élnek az *erősebb* jogával, s mint hódítók lépnek fel ott, a hová mások mint nézők jönnek.

Kedves anglomán urak! Ne vegyétek rossz néven, ha ilyen őszinteséggel nyilatkozom e dicső nemzet külföldön utazó tagjairól. Én is találkoztam u. n. dicséretes kivételekkel (a kik tudvalevőleg arra valók, hogy megerősítsék a szabályt): szeretetreméltó gentleman-ekkel, a kik szivarral kínáltak meg, és szerelemreméltó ladykkel, kik arra méltattak, hogy kacérkodtak velem, — de a nagy többséget, a legtöbb inglese-t az úton én se láttam másformának, mint a milyennek annyi útleírás panaszolja: kellemetlennek.

Az utazók arisztokratája ő. Nemcsak a külföldiekkel, de — és még fokozottabb mértékben — a honfitársaival szemben is. Olaszszal még csak megösmelkedik olasz földön s olykor más emberfiával is beszédbe elegyedik a vasúti kupéban, de angollal a kontinensen szóba nem áll, hacsak formassággal bemutatva nincsen néki. Elve: angollal nem ismerkedni külföldön, s e tekintetben egyenes ellentéte a magyarnak, a ki idegen országokban is magyar ételt, magyar szót és magyar barátkozást keres. Azért is indul nagy társaságban hazulról az inglese, hogy ne szoruljon útközben senkire. Épp úgy viszi magával a kompániáját, mint a hajkefét. Föltalálója és kezdeményezője a társas és monstre-utazásoknak. Mielőtt Stangen, Schenker és Schwimmer jöttek, már itt

volt Cook. És Cook nem lehetett más, mint angol. S ha mégis egy inglese különködésből vagy összeférhetetlen természeténél fogva egyedül veszi nyakába a világot, akkor keresztüljárja nemcsak Itáliát, de fölhajózik a Nilus második eséseig is a nélkül, hogy valakivel névjegyet cserélne. Az ilyen utazó már csak azért se igen ismerkedhetik, mert a maga nyelvén kívül nem beszél egyebet, és siketnémák módjára csak jelekkel értetheti magát. S épp azért utazhatik e fogyatkozása dacára is nagyobb nehézségek nélkül Olaszországban, mert az olasz e tekintetben a világ legértelmesebb nemzete. Megérti a jelbeszédet. Ebben az országban, mely legmegutazottabb földje e bolygónak, a bennszülöttek minden embert és minden nyelvet megértenek. Erre nézve ugyanaz az irányelvük, a mi a játékosoké: a pénz beszél. Az angolnak pedig, ha utazik, van pénze. S vannak olyan országok, s Olaszországban vidékek, a hol minden idegent angolnak néznek, annyira tipusává lett az utazónak az inglese. Anglia itt annyi, mint: külföld, az angol pedig se több se kevesebb, mint: idegen. Itt az *inglese* és a *forestiere* egyet jelent. S bár ma már egyes városokat leszámítva (mint például Sienát, Orvietót és Perugiát) az angolok aligha vannak nagyobb számmal olasz földön, mint a többi turis-

ták együttesen, azért mégis ők a *legláthatóbbak*, s ők is maradtak meg az igazándi utazó mintájának.

Rég elmúlt az idő, mikor ők voltak az egyedüliek, a kik nagyobb kontingensét tették ki a kéj- és műutazóknak, — de hogy ma már mindenki utazik, minden rendű és rangú s minden nemzetbéli ember, azt egyedül nekik köszönheti Olaszország is, Svájc is, meg a többi körutazó jegyekkel keresztül-kasul vándorolt szép ország is. Mi, nem-angolok, mi hálával tartozunk a szigetország utazóinak, mert ők voltak mindenütt a turistaság pionirjai, az utánuk következők kvártélycsinálói. Nekik köszönhető, hogy mostanság már minden olasz városban van európai jellegű fogadó, s hogy e fogadókban rendes ágyat, az ágyban tiszta ágyneműt, a lakószobákban szőnyegeket, a hálókban kellő nagyságú mosdómedencét, az ebédnél ízletes ételeket találunk, s hogy mindenhol egyebütt megvan már a comfort-nak az a sok apró követelménye, a miknek hiánya az úton egy-egy boszúság. Mert az angol nem hallgatott ám, mikor a régi rossz időkben olyan helyre került, a hol ízetlenül főztek s nem jól vetettek neki ágyat. Ő bizony — jelekkel — megmagyarázta a szállásadójának, hogy mi a kifogása, s hogy mért érzi most magát idegenül és rosszul e szépséges országban. S mikor aztán egyik inglese

a másik után ugyanazon hibákat, az angolos comfort-nak egyazon hiányait emlegette és panaszolta, akkor megindult a hotelek reformja minden vonalon, s most már — hála a sokat gúnyolt angol utazó «szertelen követelődzés»-ének! — épp olyanok a fogadók Itáliában, mint akár Svájcban, a vendégipar e klaszszikus hazájában. A svájci fogadókat voltaképpen «angol hotel»-eknek kellene nevezni, mert angolok részére, azoknak igényeihez képest épültek.

Comfort-ra már csak azért is nagyobb szükségük van, mint más utazóknak, mert náluk az út kényelmetlenségeit nem édesíti meg az a lelkesedés, mely egyébfajta turistákra nézve a nélkülözéseket elviselhetőkké teszi. A Rómát elárasztó angolok nagy része nem lelkesedésből utazik, hanem kötelességből. Ez nekik egy magasabb nevelőintézet, egy város «felsőbb» angolok részére. Az olasz utazás a modern angol ifju nevelési programjának egy pontja, — ifju házaspárok elsőévi háztartási költségvetésének egy tétele, — egy lányosház fashionszerű életmódjának elengedhetetlen föltétele. Egy évet Olaszországban, s ezen esztendőből egy telet Rómában tölteni, olyan kötelesség a jobb angol családnál, mint a mieinknél kesztyűt viselni. S mert kötelességből jönnek; kevesebb lelkesedést hoz-

nak magukkal és több praktikus elvet mint például a rajongó németek, a kiknek Itália egy esztetikai Mekka, egy művészeti «igéret földje». Az utazás e művészei otthon hosszabb időre rendezik el dolgaikat, jól megtömik a tárcájukat Cook-jegyekkel vagy ellátják magukat egy a mi fogalmaink szerint óriási összegről szóló hitellel, s aztán egy egész éven át csak akkor gondolnak otthonukra, ha a pósta jön vagy megy. Idejüket pedig nemcsak a Murray által megcsillagozott csodák megbámulásával töltik, de rendes életmódjukhoz lehetőleg hasonló életet iparkodnak folytatni mindenütt: lovagolnak, vadásznak, tenniszeznek, muzsikálnak, whisteznek, sőt még korcsolyáznak is, — míg a család nőtagjai a legkiterjedtebb levelezést folytatják, rengeteg menyiségű «note paper»-t fogyasztanak, gimnasztizálnak, flirtelnek, Tauchnitzot olvasnak és agyonkalapálják a hotelpianinókat.

S innen van az, hogy az angol, a ki pedig ugyancsak szereti az ő *sweet home*-ját (már csak az egyedül ott föltalálható tökéletes comfort-ért is), úton nem ösmeri a honvágyat, míg a többi európai, köztük az én magyarom is, nem érezi magát teljesen jól, mihelyest néhány száz kilométerre van hazulról, mert az úton nélkülöznie kell egyet-mást abból, a mit élvezni szokott ott-

hon. Másrészt azonban többet képes gyönyörködni s melegebben tud lelkesedni a művészet remekeinek s a természet szépségeinek láttára.

Az utazónak meg kell szoknia, hogy úton, s így olasz földön is, nem lehet meg mind ama kényelme, a miben otthon részesíti szerencsés sorsának kedvezése, s hogy idegen világban nem tarthatja be úgy a napirendjét meg az étlapját, mint édes otthonában. De épp az az utazás művészete és legfőbb ínysége: résztvenni a vendégklima, idegen talaj és új társaság minden gyönyörében, s lehetőleg fesztelenül és otthonosan élni. Ebből a szempontból neveztem az angolokat a turistaság művészeinek. Ők értik legjobban, hogyan kell otthont teremteni idegenben. Nem is gyötri őket egykönnyen a honvágy. Megvannak mindenütt a hoteljeik, templomaik, vezetőik, bankárjaik, szállítóik, s minden valamire való boltnak ajtajára vagyon írva aranyos betűkkel: *English spoken here*. S ez a comfort nem is kerül sokba, talán nem is többbe, mint a más utazók kínos vergődése egyik olasz városból a másikba, egyik talján albergo-tól a másikhoz. Azért csak nevéssétek ezeket a feltűnő viseletű ángliusokat, — ők bizony (az okosak!) nem nevetnek, hanem sajnálnak titeket, s ha rosszabb az indulatuk, megvetnek benneteket az ügyetlenségtek

miatt; az élnélhetetlenségteknek okából: S ebbeli többségüknek tudatában könnyen viselhetik el azoknak az adomáknak a tűszúrásait, melyek róluk keringenek az általuk beutazott vidékeken.

Különösen Róma van tele bohókás történetkével, anekdotákkal és gúnyos mondásokkal, a melyek gombamódra teremnek Anglia szöke és vörös utazóinak rovására. Nem kis hálátlanság az ujrómaiaktól, a kikhez nagy summa pénzeket hordanak a kockáskabátú úri vándorok. De egyik-másik olyannyira találó, hogy elfojtva e rút hálátlanság fölötti erkölcsi felháborodásomat, együtt tudok nevetni a hálátlanokkal a szigetországi különösségeken. Talán az olvasó is nevetni fog rajtuk, s azt mondja rájuk, miután olasz világban termettek: *si non e vero, e ben trovato*.

Annak a lelkiismeretességnek (vagy pedantizmusnak) az illusztrálására, melylyel a «tarka forestiere»-k a kézikönyvük minden utasítását betű szerint követik, kolportálják Rómában a következő történetet:

Egy inglese félholtan érkezik Rómába, — megbetegedett az úton. Mégis hozzáfog a munkához s az első nap föladványát láztól gyötörve, sápadtan, reszketve, de pontosan és hűségesen leírli. (Az angol utikönyvek jobbadán napirendek formájára vannak szerkesztve, s a turista

minden napjára a hétnek megtalálja bennük a végzendő dolgát. Mint egy munkakönyvben.) Másnap már kénytelen otthon maradni a hotel-jében s a harmadikon érzi, hogy meg fog halni. Hogy ez a sors várakozik rá, meg is vallja neki egészen őszintén az ágyához hívott angol orvos, figyelmeztetvén őt netalán óhajtott végső rendelkezéseinek a megtételére. A beteg elkéri a «munkakönyv»-et, egy pillantást vet annak napi-rendjére, s azt találja, hogy római tartózkodásának ötödik napján a Cestius piramisa is föl van véve a látnivalók közé.

— Nagyon jól van minden, doktor úr, — mondá. — Holnapután temetnek, s így nem mondhatja senki, hogy eltértem a programtól.

(A protestánsok temetője tudvalevőleg ott van a Cestius piramisánál.)

Ezzel kifizette az orvost, a fal felé fordult, s azzal a nyugalommal, mely csak egy kötelességeiről soha meg nem feledkezett ember ékesége, kilehelte rendszeres lelkét.

E történet inkább érzékeny, mint mulattató. Ellenben föltétlenül nevetséges a Dumas Sándor által elbeszélt eset arról az anglusról, a ki sokat hallván emlegetni a Rómába vezető utak bizonytalanságát, föltette magában, hogy nem fog bevonulni ide a nélkül, hogy meg ne támadtassék.

A kalandot nagyon ügyesen rendezte a saját embereivel, a kiket egészen stilszerű rablókosztűmbbe öltöztetett. Ezek igen festői látványt nyújtottak, pompásan állott nekik a haramiaruha, s nagy bátran támadták meg a gazdájukat, a ki hősileg védekezett, kilőtte mind a négy pisztolyát s egy jókora ólomdarabot röpített egyik piqueur-jének a combjába. A bátor inglese fejedelmileg mulatott a kitűnő tréfán, s éppen azon gondolkodott, mennyi fájdalomdíjat fizessen a nyomorékká lőtt vadásznak, midőn egyszerre csak ott terem egy zsandárjárat (mely valódi rablótámadásnál bizonyára lőtávolon túl maradt volna) s elfogja a lordot összes személyzetével egyetemben. Szerencsére a nagy műkedvelő csak rövid ideig ült a szomszéd város fogházában, mert nemcsak a szénája volt rendben, hanem az útlevele is, s néhány hivatalnoknak a megajándékozása árán elhitték neki, hogy ő és a vadászai nem utonállók, hanem — angolok.

Ez az eseményke (mely különben nem sokkal valóbbszínű, mint az idősb Dumas többi meséi az útról) természetesen nem a modern Rómában történt, a hova most csupa biztos utak vezetnek, hanem a régi pápai államban, hová az utazók annak idejében nemcsak parazolt, de karabélyt is kénytelenek voltak vinni, s a hol nemcsak a

szúró nap meg a malária, hanem a Campagna és az Abruzzók zsványai ellen is kellett fegyverkezni. De a mi most következik, az már az új Rómában esett meg egy fiatal inglese-vel.

Kissé merengő természetű volt az ifju ember, imádta a romköltészetet, s este — mikor mások a színházakban tapsoltak — a régi Róma maradványai között szeretett mászkálni. Egy ilyen alkalommal a koloszszeum egy hajlásánál fekete nyurga alakba ütközik. A váratlan összecsapásnál nagy meglepetésében nem érez egyebet, mint azt, hogy átkarolják s az órazsebje körül idegen kéz babrál. Mire első ijedtségéből föleszmél, a fekete alak már futásnak eredt. Hirtelen megtapogatja a mellényszebét, — üres. Az órája eltűnt. Utána iramodik hát a támadójának, kit hosszú lábaival hamarosan utólér, megragadja azt egy olyan ember elszántságával, a ki nem szándékozik megválni a drága órájától, elveszi tőle az elrabolt tárgyat, mintegy elégtételül és emlékül néhányat püföl rajta, s gyors léptekkel — a saját bátorságától és ügyességétől szinte mámorosan — hazasiet a szállójába. A mint benyit a szobájába s meggyújtja lámpáját, az első tárgy, a mit megpillant: *az órája*, mely nyugodtan fekszik ottfeledten az éjjeli szekrényen. Ijedten nyúl zsebébe s kihúz belőle egy díszes kronométert, —

nem hitványabb az övénél, de mégse az övé. Így hát, jogos tulajdonát gondolván visszavenni, órát lopott. Sőt nem is lopott, hanem mert erőszakot is alkalmazott, rabolt. (Három évi fegyház és tíz évi hivatalvesztés!) Soha angol turista még nem aludt oly nyugtalanul a Hotel Quirinál kitűnő ágyában, mint e kalandnak szerencsétlen hőse. Másnap reggel aztán, abban az időben, a mikor a «napirend» szerint a Borghese-képtárba kellett volna mennie, a rendőrséghez rohant, átadta a policájfőnöknek az ártatlanul rabolt órát, melyet még az este lelkiismeretesen fölhúzott, s elbeszélte a kalandot, melynek folytán elmulasztotta a Borghese-t.

A rendőrfőnök jót kacagott az eseten, átment a szomszédos terembe, s onnan egy másik inglesevel tért vissza, a károsulttal, a ki szintén rosszul töltötte az éjet a Hotel Quirinál egy másik szobájában s még korábban sietett a rendőrséghez. Honfitársát, kivel a romoknál találkozott, zsebmetszőnek vélte. Hogy megelőzze, átkarolta mindjárt az összeütközésnél, s aztán ellökvén magától, futásnak eredt. Emez meg, nem tudván hogy otthon felejtette az óráját, utána vetette magát amannak s elvette azt tőle, abban a föltevésben, hogy a magáét szerzi vissza. A tényállás mulatságos kiderítése után, miután néhány-

szor elmondták egymásnak, hogy *I am glad* meg *I am sorry*, emlékül — kicserélték az óráikat. S azontúl *együtt* sétáltak esténként a koloszszeum körül.

Épp az *inglicismo*-ról volt szó az ebédnél, s az itt elmondott adomákat elevenítettük föl, mikor egy német, dühösen kikelve az angol turisták elbizakodottsága ellen, élesen megszólta ama szokásukat, hogy a legszebb műremekek láttán oly módon adnak megelégedésüknek kifejezést, mint ha egy londoni üzletben céljaikra alkalmas köpönyegek vagy esernyők közt válogatnának.

— Különösen az boszantó — mondá, — ha valamely becses antik szobor vagy a cinquecento egy ragyogó festménye előtt azt kiáltják: *Very nice!* Ez igazán felháborító! Minálunk még Dannecker vagy Böcklin egy művére se merné mondani valaki, hogy «csinos», épp úgy nem, mint a hogy Lessinget nem szokás azzal dicsérni, hogy «tehetséges író».

Igazat adtunk mindannyian a beszélőnek, ki filippikáját az ebéd kezdetén dörögte el, jót neveltünk angol utitársaink sajátságos módon nyilvánuló lelkesedésén, s el is neveztük a table d'hôte egy angol vendégét, ki akkor éppen Tivoli vízeséseit nézte s hihetőleg ott kiáltozott minduntalan, hogy «very nice», — *Mr. Verynice-*

nek. Később, az ebéd vége felé, mikor a vörösborokat tartalmazó palackok már jóformán üresek voltak, s a társalgás élénkebb hullámokat vetett, valaki szóba hozván a kapitóliumi gyűjteményt s annak legszebb asszonyát: a kapitóliumi Vénuszt, ama kérdéssel fordult németünkhöz, vajjon hogy tetszik neki e világszép márvány?

Ez csettentett egyet a nyelvével, s azt felelte: — *Sie ist allerliebst.*

Másnap aztán, mikor ez az úr hiányzott az ebédnél, egyhangú határozattal elkereszteltük őt *Herr von Allerliebst*-nek.

Mr., Mrss. és Miss Velynice egyébaránt nemcsak többen vannak Rómában és Itáliában, mint az *Allerliebst-család* tagjai, de elébb is kezdték meg tömeges vándorlásukat délnek országába, mint ez utóbbiak. Már Goethe idejében játszottak az olasz színházakban egy az ingleseket kifestő darabot *L'inglicismo in Italia* címen, Scribe pedig a «*Fra Diavolo*» librettójához a britt utazónak egy igen elmés torzképét liferálta *Lord Cockburn* személyében. De a legmulattatóbb egy *Rossi* nevű, a század elején még élt vígjátékírónak «Az angol suszter» című bohózata, melynek vidám jelenetein még ma is lehet nevetni.

Egy dúsgazdag angol lábtyűművész, a legkimondhatatlanabb nevű egyének egyike a vilá-

gon — *Psccth*-nek hívják — Rómába utazik s ott facchinók, bérkocsisok, antikváriusok és mindenféle szélhámosok kegyelméből milord-nak hivatja magát, a miben csak utánozza egy barátját: *Flutt* szabómestert, a ki meg sokat fizet, hogy hercegnek titulálják. Tudatlansága, míveletlensége és lehetetlen modora a képzelhető legkomikusabb helyzetekbe sodorják, a melyek mindegyikéből úgy szabadul, hogy — fizet. Egy gróf meg egy grófné, a kik valódiak ugyan, de meglehetősen elzüllöttek, továbbá egy *Rosbiff* nevű régiségárussal egy sereg más élősdit tartják bolonddá az ostoba és hiú embert. A grófnak padlása tele van régi fakult képekkel, hitvány vásznakkal, melyeket a legjobb helyeken régen kirágtak a múlt század egerei. Ezeket a remekműveket mesés áron szözik rá a gazdag műkedvelőre, kinek érdekeire a szakértőül hívott *Rosbiff* ügyel nagy lelkiismeretességgel.

— Ah, minő nagyszerű kép! — kiált *Rosbiff*.

— No, az igaz, hogy meglehetősen fekete, — mondja a kimondhatatlan nevű *Psccth*.

— Ez adja meg az értékét, — felel a tudós antikvárius.

— Jó, jó, — feleli a milorddá avanszirozott suszter. — De ezt a lyukat mégis bevarrhatnák rajta.

— Kár volna érte. Ez még értékesebbé teszi. Egy entuziaszta ütötte az öklével elkeseredésében, hogy a szép nő, a kit lordságod lát rajta, nem lehetett a felesége.

— Hogyan? Hát a kép nőt ábrázol? — kiált meglepetten az inglese. — Én azt hittem: egy püspök!

S négyszáz zecchino-ért végre is megveszi a szép milady-t, a kit püspöknek gondolt.

A grófné kérdésére, hogy vajjon mit szól a kolosszeumhoz, így válaszolt:

— Igen szép, s ha teljesen elkészül, gyönyörű épület lesz. Főleg, ha be fogják meszelni.

S ez így megy kecsesen — in infinitum.

A rajz nem éppen találó, mert az angol utazóban vajmi kevés van abból a balektermészetből, a mi Pscyth és Flutt urakat olyan érdekesekké teszi, de mutatja, hogy az angol turisták száz esztendő előtt is már feltűnő alakjai voltak az örökvárosnak s nagy számban mászkáltak annak romjai közt olyan időkben, mikor más nemzetek fiai csak egyenként és nagy ritkán vetődtek el ide.

Egyben azonban találó még most is ez a hóbortos karrikatúra. Ma is hemzségnek Olaszországban az angol susztérek, szabók, hentesek, szappanosok és más derék mesteremberek, a

kiket nemcsak a bérkocsisok meg a hordárok, hanem a többi utazók is hajlandók csupa lordoknak nézni. Pedig dehogy azok! A legfinomabb angol kelméből készült kabát, a leglepkébb könnyűségű angol plaid, a legértékesebb angol koffer se biztosíték arról, hogy e drága és praktikus dolgoknak tulajdonosai pénznél és elbizakodottságnál egyebet is hoztak magukkal a kontinensre. Az ilyenfajta inglese-vel aztán ma is megtörténik, hogy mikor a Pincio-t akarja megmutatni neki a vezetője, azt kérdezi nagy aggodalommal:

— *Ma prego, e antico questo Pincio?* (De, kérem, antik-e ez a Pincio?)

Mert nem becsül semmire semmit, a mi nem antik.

A PÁPÁNÁL

(NOVELLA)

Rómában rég volt annyi idegen, mint az 1893-ik év tavaszán. Ezerszámra jöttek a jámbor és kíváncsi zarándokok Európa minden részeiből, s az utcákon majdnem annyit beszéltek a járókelők franciául és spanyolul mint olasz nyelven. Nem hiányoztak az örökváros rendes vendégei se: az angolok és németek, a kik már jóformán otthon vannak a hét halmokon s ma-holnap egy-egy külön városnegyedet fognak alapíthatni. A templomok csak úgy hemzsegték a forestiere-ktől mint a hotelek, s a múzeumok nem kevésbbé mint a kávéházak.

Még ebben a sokadalomban is feltűnt az idegenek közt egy magyar házaspár, mely április elején érkezett meg s a Hotel Quirinálban lakott.

Nem érintkeztek jóformán senkivel, de azért (vagy tán éppen azért) magukra vonták az egész idegen-kolónia figyelmét. Mindig szomorúak voltak, s arcuknak bánata még gyászosabbnak látszott fekete ruházatuknál, mely nyilvánvalóvá tette mindenki előtt, hogy egy közös nagy veszteség fájdalmára keresnek gyógyulást a szentséges Rómában.

Ennél sokkal többet nem is tudtak meg felőlük azok, a kik tudakolták őket. A vendégekönyv szerint Jadray Ödönnek hívták a férjet, s a hotel egy másik magyar vendége még emlékezett arra, hogy mintegy félév előtt meghalt az egyetlen gyermekük.

A többit elmondják a következő lapok.

*

Mikor Ödönke meghalt, az egész világ azt hitte, hogy a szülei el fognak válni.

Már valami három esztendő óta csak e gyermek volt köztük a kapocs. Jadray Ödön szerelemből vette el Nyéki Ellát, s szerelemből is csalta meg minduntalan. Ama szeretetreméltó rossz csontok közé tartozott, a kiknek végzetük: az asszony. De nem *egy* asszony, s különösen nem a maguké, hanem minden kíváncsi asszony. Nem csinált éppen valami óriás botrányt, de egy pár oly stiklit, a melynek híre eljutott a szemérmes és büszke Ellához is, a ki aztán elzárt a férje elől a szívét meg az ajtaját. Ettől fogva Ödön szabad volt mint a madár; odakalandozott, a hová élénk érzékei vonták, s mikor kirándulásából haza- és visszatért, Ellát mindig kis fiok mellett találta. A tiszta asszony tekintete feszélyezte ilyenkor Ödönt, ki a megbomlott hitves-

társi viszony helyreállítására újabban már nem is igen tett kísérletet. Csak néha csókolta le Ödönkéről provokáló tüntetéssel azokat az anyai csókokat, melyeket Ella tapasztott szenvedélyesen a gyermek hámvas arcocskáira. Ella az udvarlás e vaskosságait nem látszott észrevenni s a bennök rejlő kérdésre — ha vajjon tisztességes közeledés meg van-e engedve? — sohase válaszolt. Vége volt köztük mindennek. Érintkezésük udvarias és barátságos maradt, szemrehányások és jelene-tek nélkül.

Ugyan mi egyebet, mi okosabbat gondolhatott volna a világ, midőn az öt éves Ödönkét elragadta a gyermekgyilkoló betegség, mint hogy ez a két egymással csak kényszerűségből együttlakó lény most szertemegyen, az egyik jobbra, a másik pedig balra? Mikor Jadray Ödön, az idősb, a temetésnél halotthalványan vezette, jobban mondva: vitte félájult feleségét a lépcsőn, hol még néhány nappal előbb vígan ugrándozott a család egyetlen öröme, nem egy résztvevő vendége a halottas háznak súgta a szomszédja fülébe:

— Ezek is ma délután járnak utólszor karöltve.

Az olvasó addig, a míg megtudja a fejleményeket, csak higgye nyugodtan azt, a mit ott annál a szomorú alkalmatosságnál suttoztak az emberek.

A temetést követő valamelyik napon Zsembery Ágoston, Jadray Ödönnek barátja és orvosa, hivatlanul látogatott el az utóbbihoz.

Szomorúnak, nagyon szomorúnak találta Ödönt, a ki nagyon megöregedett, a mióta megszűnt »idősebb» lenni.

— Hogy vagy? — kérdezte tőle a doktor.

— Köszönöm, tűrhetően, — felelte Ödön, a ki sokkal többet szenvedett, semhogy panaszkodhatott volna.

— Szép tőled, hogy így nyilatkozol, — szólt a házibarát. — De hát laikusnak mondd és ne orvosnak, hogy tűrhetően vagy. Bizony tűrhetetlen az állapotod, s nem tanácsolhatok egyebet, minthogy pusztulj innen mentül előbb, lehetőleg egész télre. Jobb klimára, egy kis szórakozásra és más emberekre van szükséged.

— Gondolod? — mondta Ödön egykedvűen. — Hát akkor el fogok menni.

— Még pedig a Rivierára és onnan esetleg Olaszország többi vidékeire.

— Igen, igen! — kiáltott Ödön. — Már úgy is régen vágyom hosszabb időt tölthetni e helyeken, melyeket csak futtában láthattam. Óh, hogy egy ilyen szomorú eset adhatott csak alkalmat rá!

— Örülök, hogy ilyen engedékeny vagy, — mondta az orvos. — Majd följegyzem a hoteleket

és penzió-házakat, a melyek családok számára ajánlhatók.

Ödön meghökkenve nézett barátjára.

— Családról beszélsz? Csak nem gondolod hogy — ?

Most meg a doktor döbbent meg, s így szólt.

— Remélem, hogy csak nem hagynád éppen most magára a feleségedet?

Ödön elgondolkozott. Ő bizony azt hitte, napról-napra várta, hogy Ella haza fog kíváncskozni tőle a szüleihez.

— Tudod, hogy hogyan élünk! — mondta azután bizalmasan.

— Tudom, tudom. De az most egyre megy. Ella még többet szenved, mint te. Szörnyen meg van viselve. Egy kis szeretet és gondoskodás bizony rá fog férni. Neked kötelességed szívesnek lenni hozzá. Lovagias kötelességed, érted?

Ödönt a szerencsétlenség ugyancsak lágygyá tette. Ráállt mindenre. Csak az az egy aggodalma volt, hogy:

— Hátha ő nem fog akarni?

— Meg kell kísértetni! — volt a doktor erélyes felelete.

A legközelebbi ebédnél Ödön megszólította Ellát:

— Mit gondol? Nem volna jó elutaznunk a télre?

A gyászos asszony szép kisírt szemeit, melyek mostani könnyes állapotukban is szebbek voltak, mint mindazok a szemek, a melyeknek tükrében az állhatatlan Ödön nézegetni szokta magát; e szenvedő két szemet ráemelte a férjére s azt felelte, hogy:

— Ha jónak látja, Ödön, én hajlandó vagyok elmenni.

A gyászolás kétségbeesése volt ez. Azt hitte, elviszi mutogatni a fájdalmát idegenbe, — hadd lássák az emberek, hogy neki van a legnagyobb gyötrelme a föld kerekiségén.

E kijelentését kevés szó követte. Ödönnek hallgatnia kellett. Mert azt csak nem felelhette, hogy csodálkozik, mikép Ella elutazik vele.

Megállapították az utitervet, ellátták magukat ajánlólevelekkel, elvégezték előkészületeiket, aztán elutaztak.

A képzelhető legszomorúbb pár volt ez, a melyet csak vasúti vonat valaha vitt.

Az indulásnál külön kupét kaptak, csakúgy, mint hat év előtt, a mikor nászútra mentek körülbelül hasonló irányba. Csakhogy akkor vadul örültek ennek a szerencsének, míg most megijedtek tőle. Stációról-stációra folyvást az ajtót

nézték, nem jön-e be valaki, valami beszédes öreg úr, vagy valami hazudozó fiatal ember, a ki szóval tartja őket. Ödön nagyobbbrészt a folyosón sétálgatott, s egyik cigarettát a másik után szívta, Ella pedig meghuzódott a kocsi egyik szögletében s gondolkozott. Visszagondolt arra a hat esztendőre, a mely mai utazása s ama boldog út között tellett el. Ödön olykor benézett a feleségéhez, s udvariasan, gyöngéden megkérdezte tőle, nem kíván e valamit enni vagy inni, s hogy nem fázik-e vajjon?

Ella egy-egy hálás pillantással, nyájas szóval felelt. De valami rendes társalgás nem tudott megindulni köztük. Már nagyon elszoktak egymástól, s az egyetlen tárgyról, a mi mindkettejüket érdekelte volna, elvesztett gyermekükről nem mert szólni egyik sem. Azt hitték mindketten, hogy ez nagyon fájdalmas lesz a másiknak.

Első étappe-juk Velence volt, ez a márványból épült tündérváros, a hol egykor oly boldogok és olyan nagyon bolondok voltak. (Hiszen ez a két lelkiállapot együtt szokott járni!) Felkeresték mindazokat a helyeket, a melyeket «akkor» végigbarangoltak, s itt már megszólalt bennük egy-egy édes reminiscenciának az édes szózata is. De úgy itt, mint a félsziget többi városában ők voltak a legmelankólikusabb utasok, a kik csak valaha

végigrobogták ezt a máskülönben olyan derült országot. Olyan volt a kedélyük is, mint a ruhájuk: fekete. A kedves emlékek, a melyeket itt ott felújítottak s a melyekhez most beteg szívük visszafájt, csak sivárabbá és vigasztalanabbá tették a mostanságot. Szinte irigyek lettek egymásra, haragosak a multa s neheztelők önmagukra, a mért hogy annyira tudták valaha szeretni egymást.

E fájdó és gyötrő érzésektől csak akkor kezdtek szabadulni, a mikor Sziciliába értek. Ezen a szigeten, a melyet most láttak először, nem háborgatta őket a múltnak semmiféle árnya, annak a mi megszűnt, semmi emlékezése. Új volt nekik itt minden: Catania az Etnával, Palermo a Monte Pellegrinoval, a bájos Taormina, a klasszikus Girgenti, mind . . . Itt megint élénkebben lüktetett ereikben a vér, megszűntek kínozni önmagukat és egymást, s mint két jó pajtás, mint két rokonszenvező utitárs mászkálták be az ibolyaszínű sziget történelmi helyeit, költői partszegélyeit.

De a válaszfal, melyet Ödönnek nagyon is «mondain» viselkedése és Ellának kolostorias apprehenziója közéjük emelt esztendőik előtt, ebben a barátságosabb érintkezésben se lett alacsonyabb. Mint férj és feleség utaztak, de idegenekként éltek egymás mellett. A hotelekben

két hálósobát s egy ezeket elválasztó közös szalont béreltek, esténként pedig akként búcsúztak egymástól, mint két jó ismerős, kik a reggelinél újra találkozni fognak. Mikor pedig egyszer egy szirakúzi fogadóban a főpincér azzal fogadta őket, hogy csak egy szobája van részükre, Ella odafordult a férjéhez, s azt követelte, menjenek más vendéglőbe. S az alatt az ürügy alatt, hogy nagyobb kényelemhez vannak szokva, csakugyan elmentek egy másodrendű szállóházba, a mely nem volt úgy elfoglalva.

Mikor Messinából Nápolyba hajóztak, akkor említették először közös nagy veszteségüket, az édes kis Döndit, a kinek fájó emléke még egy percre se hagyta el őket, összekötve, fűzve, láncolva ennek a két egymástól idegen léleknek minden gondolatát. A hajón egy muzsikáló társaság produkálta magát énekkel s mandolinnal, s midőn néhány nápolyi és sziciliai dal eléneklése után egy kis olajbarna fiu járta végig a vendégeket, hogy pénzt gyűjtsön a turisták közt, Ella fölkapta ezt a pici kis nápolyit, össze-vissza csókolta, Ödön pedig egy aranyat dobott a sipkjába. S mielőtt elbocsájtotta a csudálkozástól szinte megrémült gyereket, lecsókolta az arcáról — mint valaha a Döndiéről — azokat a csókokat, miket Ella lehelt oda . . . A gyerekek

éppen olyan haja és szakasztott olyan szeme volt, mint az ő elvesztett, ah! örökre elvesztett boldogságuknak!

Ella e jelenet után heves sírógörcsöt kapott, mely két óránál tovább kínoztta meg a gyászoló asszonyt. De a roham után mosolyogni próbált, s ettől fogva Ödönnel gyakrabban beszélgetett drága halottjukról, a ki oly szép, oly jó és olyan okos volt, mint — mindazok, a kiket elvesztettünk.

Kétheti nápolyitartózkodás után egyhavi Rómának kellett ezt a sajátságos utazást befejezni. Eközben szépen kitavaszkodott, az örök városban pompáztak a kaméliák, a Monte Pincio csak úgy csillogott a meleg napfénytől s Róma környéke olyan volt mint egy paradicsom, a mely még elvesztésre vár. Csak a mi házaspárunk szívében volt még mindig ködös és borongós az idő. Az anyának fájdalmára a műremekek szemlélete csak kevés balzsamot adott, — esténként mindig áthangzott Ödönhöz Ellának keserves sírása. S e sírás rettenetes hatással volt Ödönre. Fájt neki a maga fájdalmán kívül az Ella fájdalma is. Néha egész éjjel sem aludt, s még akkor is hallotta nejének elfojtott zokogását, a mikor az már régen álomba merült. Ilyenkor megjelent neki az álmatlan éjszakában az az Ella is, a ki valaha oly na-

gyon szerette őt, s most idegenül tőle a harmadik szobában fekszik apácai magányában. Az az ajtó pedig, a mely hozzája vezetett, mindenkorra zárva volt.

Kisérletei, hogy közeledjék Ellához, sohase sikerültek. A sértett asszony még csak a kezét se engedte megcsókolni, ha pedig karöltve sétáltak s Ödön szerelmesen megszorította a karját, egyöngédséget nem viszonzta, de észre se vette. Egyszer pedig, mikor a római Campo Santo látogatása alkalmával egy frissen hantolt gyermeksírelőtt Ella zokogva borult az Ödön mellére, a hogy e rohama elmúlt, úgy ellökte magától az urát, mintha bűnre akarta volna csábítani. Úgy látszik, igaza lesz a világnak, s mire haza ér ez a két ember, eldicsérik majd egymást, hogy minő jó utitársak voltak s aztán széjjel mennek, mint a hogy utitársak szoktak.

*

A sok ajánló levél között, melyeket Ödön magával hozott az útra, volt egy Monsignore Cataldihoz is. Meglátogatták hát a pápa ő szentségének főceremóniását, a Vatikán ez egyetlen nagyobb dignitáriusát, a ki nem a Vatikánban, hanem a Quirinálhoz közelebb eső Via Nazionale-n lakik. Mikor a főpap végigolvasta a ma-

gyar püspöki kar egyik legkiválóbb tagjának hozzá intézett levelét, nagy érdeklődéssel kezdett viselkedni vendégei iránt, a kik nem kis dolgot kértek tőle, hanem a legnagyobb kegyet, a mit csak adhat: külön audienciát a pápánál.

— Nehéz dolog, nehéz dolog . . . — morgogta egyre.

De a szép magyar asszony oly szomorúan kíváncsi nézett az elegáns római papra, hogy ez megigérte, miképp két hét alatt kieszközli a *privata audienzá-t*.

Ez a remény egy kissé izgatta, sőt fel is villanyozta a mi Róma-járóinkat. Volt egy közös tárgyuk, a miről szívesen beszélgethettek egymással. Mindennap elkocsiztak a Péter-térre, hol a Bernini kolonádjai terjesztik ki karjaikat a kereszténység felé, be-benéztek az apostol óriás templomába, bekukkantak a Vatikán egy-egy udvarába, az útvesztős épületváros különböző folyosóira és termeibe, tudakolták a legszentebb atya lakosztályát, életmódját, szokásait, s aggodalommal olvasták minden reggel a *Moniteur de Rome* bulletinjét a Vatikán foglyának egészségi állapotáról,

— Istenem! ha meg találja betegedni, és nem fogadhatna bennünket!

Ekként sóhajtottak sokszor, és imádkoztak mindennap valamelyik templomában a templom-

dús Rómának drága egészségeért a féhérruhás papnak.

Végre megérkezett mintegy két hét múlva a Hotel Quirinálba Jadray Ödön úr címére a permesso-levél, mely meghatározta a napot és az órát (másnap déli egy óra), a mikor La Sua Santità fogadni óhajtja magyarföldi zarándokait.

Ezen a napon hát Ödön frakkban, feltűzve rá a vaskoronarend jelvényét, Ella pedig a világi kalap helyett az előírt fekete fátyollal, a melyet különben is hord már félesztendő óta, ünnepies arccal léptek be a trónterembe, hol néhány pápai kamarás fogadta őket. E terem mellett van őszentsége fogadószobája, hol XIII. Leó, a volt perugiai püspök, a legnemesebb emberek s a legjobb papok egyike, ül nagy karosszékeben s barátságosan mosolyog azokra, a kik érette és hozzá jönnek a világ minden részeiből Rómába. Jadrayékat az a kiváló kitüntetés érte, hogy Krisztusnak földi helytartója egészen külön «udienza» szerencséjében részesíté őket.

Csak legközelebbi környezete, két bíboros, néhány kamarás s két tagja a nemesi gárdának volt mellette.

Magyarjaink, kiket pedig Monsignore Cataldi alaposan kitanított az audienzia formáságaira, mégis kérdésekkel ostromolták a trónterembem

tartózkodó kamarásokat. De mire bejelentették őket, s az ajtó feltárult előttük, elfelejtettek mindent, s nem láttak semmit, csak a pápát fehér soutane-jában, jóságos, bátorító mosolyával. A küszöböt átlépve, önkénytelenül is térdre hullottak. Az egyház feje intett a kezével, ők felkeltek s közeledtek a pápa lábaihoz, a hol ismét leborultak.

Ő szentsége bánatosan nyájas tekintettel nézte ezt a szomorú párt, s mintha csakugyan többet tudna a többi embereknél s valóban csalhatatlan lenne, okos szemeivel ennek a két embernek a titkát látszott leolvasni az előtte térdelők arcáról. Talán eszébe is jutott neki, Neki, a legmagasabb hatalom birtokosának, hogy valaha ő is, a ki most pápa, ember volt, csak ember, s hogy mikor még a volsk hegyek közt Carpineto Romano-ban élt és még Gioacchino Pecci-nek hívták, tőle se volt idegen és távolvaló az, a mi emberi . . . S a mint rátette kezét a fejükre, balkezét az Ella síma selyemhajára, jobbját pedig az Ödön hullámos fűrtaire, mint egy gondolatolvasó összegyűjtötte ideges ujjaiiba s közlé innen finoman organizált agyával mindazt, a mit tudni érdemes volt erről a két gyermekéről az Istennek, s aztán megszólította őket azzal a különös módjával a beszédnek, a mely jellemzi a pápa francia szólását, — hango-

san, ropogtatva minden szótagot, jelentőséget adva minden hangnak.

E kérdésekre folyton Ödön felelt, mert Ella nem tudta szólásra nyitni az ajkait. A mint a fején érezte ezt a gyöngéd, hosszúkás, fehér, szent kezet, egyszerre úgy érezte, mintha összeszorítaná valami a torkát. A tudat, hogy a világ leg-hatalmasabb uralkodója előtt térdel, a ki már jóformán nem is ember, hanem maga az Isten fehér reverendában, s hogy ez a nagyhatalmu lény se segíthet rajta, hogy ez a csalhatatlan, mindennek fölött álló fejedelem se teheti boldoggá őt, a boldogtalant, — ez a tudat még kétségbeesettebbé tette a szerencsétlen asszonyt. S el kezdett zokogni, egészen hangosan, keservesen, görcsösen fuldokolva, minden udvari etikett ellenére, mint egy beteg gyermek.

A szentséges atya pediglen, mindjobban közeledvén a közönséges emberinek közönséges érzetéhez, részvéttel szólította meg Ellát, miközben karcsú keze lecsúszott a bánatos asszony hajáról annak meleg, könnyes arcára :

— Mi baja, gyermekem ?

S ezt olyan nyájasan, oly melegséggel kérdezte, hogy Ella fölbátorodva, visszanyerte a hangját s könnyek között felelte:

— Oh, Santissimo Padre, nagy bajom van nekem. Meghalt a gyermekem!

— Boldogok, a kik piciny korukban térnek vissza az Úrhoz, — felelte vigasztalóan a nagy pap — mert nem érzik a világ semminemű gonoszságait, s az anyai szeretet melegétől egyenesen vissza a menyekbe szállnak.

Ella ráemelte könnyektől nedves szemeit az Isten szolgáinak a szolgájára, s ezt a pár szót rebegte még:

— Igen, igen... de ő egyetlen gyermekem volt!

S a pápa így szólt:

— Az Isten jó. Az Úristen nagyon jó. Majd küld helyette másikat.

S amikor ezt mondta, egyforma szeretettel nézett Ödönre is, a ki az egyházfő intésére már régebben fölemelkedett térdeplő helyzetéből, és Ellára is, a ki még mindig ott térdelt a karosszék előtt.

Aztán a nyájas Gioacchino Pecci, XIII. Leo, gyenge, nőies kezével, melyen a világ egyik legszebb zafirköve szórja fényes sugárait, felemelte Ellát, aki Ödönnel együtt megcsókolta a kék-kövű gyűrűt.

A kihallgatásnak vége volt.

Ella és Ödön hátrafelé csoszogva, hajlongások

közt léptek ki Európa legmisztikusabb terméből, s a mint a Vatikán széles lépcsőin karöltve haladt le a két fekete alak, sokkal ruganyosabb volt a lépkedésük, mint a mikor egy órával előbb kihallgatásra jelentkeztek. A tekintetük csodálatosan kontrasztosított szomorú viseletükkel: majdnem derült volt. A két alak pedig egymáshoz simult, mint évekkel ezelőtt, a mikor nászutazást jártak.

És újra szerették egymást, mint évekkel ezelőtt...

S a pápai csalhatatlanságnak kevés olyan híve vagyon Európában, mint a Jadray-pár. Mert az a fiúcska, a ki Rómából hazatérésük után háromnegyed évre született, most már egy esztendő, és olyan édes, olyan okos, hogy valóságos csoda...

KÜLÖNLEGESSÉGEK

I. UDIENZA.

Minden utazó, a ki megfordul Rómában, talál valamit, a mi rá nézve: point d'honneur. A miről otthon úgy beszél, mint életének egyik legszebb emlékééről. Valamit, a mi eredeti, a mi különös; valamit, a miért magáért érdemes volt Rómába jönni. A legtöbb ember ilyen különlegessége: látni a pápát. Régente, 1870 előtt, mikor még szabad ember volt ő szentsége s gyakran kocsi-zott ki, könnyen juthatott e szerencséhez minden ember fia, — a mióta foglya lett a Vatikánnak, azóta nehezebb a színe elé jutni. *Udienza* kell hozzá. Ezért a tisztességért aztán a pápavágyók szívesen lemondanak sok más látnivalóról, vesztegetik az időt (a mi sehol sem olyan drága mint Rómában) összeköttetések felkeresésével, ajánlólevelek kieszközlésére, látogatásokra és arra a sok minden egyébre, a mi még a pápánál való tisztelgés boldogságát megelőzi. A legtöbb nyájas utazó még frakkot is kénytelen csináltatni vagy — kölcsönvenni, mert Sua Santità csak a nagy zárandoklatok tömeges fogadásánál mond le e

sablónos ruhadarab iránt való ó-konzervatív előszeretetről, — kisebb társaságok tagjai vagy egyes kitüntetettek csak úgy járulhatnak a kereszténység fejének a lábai elé, ha pincér-uniformist húznak.

A Vatikánban ez idő szerint udvarképe-sebb a Hotel Quirinál akármelyik cameriere-je, mint ugyanennek a fogadónak legelőbbkelő vendége, ha véletlenül otthon felejtette a szárnyas kabátját. Szerencsére ez az udvarképtelenség nem tarthat soká, mert ha a pápasóvárgó vendég kölcsön kéri az őt kiszolgáló garçon vasárnapi frakkját, rögtön udvarképe-sé lesz és egyenrangú bármely más ily szabású ruhadarab boldog birto-kosával.

Jámbor olvasóm, ne jőjj Rómába frakk nél-kül! Abban a városban, hol valaha az antik ró-maiak burkolóztak szoborszerű ráncokban alá-hulló tógáikba, most ez a legszükségesebb ruha. A régi római polgár, mikor a királya, konzula vagy az imperátora elé lépett, úgy nézett ki, mint a Sophokles szobra a lateráni vagy az Aeschinesé a nápolyi muzeumban, — az új-római zarándok, ki a pápa elébe megy, úgy öltözik neki, mint egy dalárdista a jubiláris hangversenyre, vagy egy még föl nem függesztett megyei tisztviselő a fő-ispáni díszebédhez.

Az örök városnak összes emlékei között még mindig legvonzóbb a pápa, maga is egy régi emlék, a Vatikán óriás gyűjteményének legdrágább objektuma. Míg a többi tárgyak meglegszenek egy zuggal, egy sarokkal, vagy egy kis fülkével, addig ő egész «appartamento»-t kap, a hová csak ünnepies ábrázattal, frakkos dreszszel «szabad a bejárás». Ez az egész különbség. Meg az, hogy míg a márványszobrok százát csak egy «custode» őrzi, addig a pápaság élő szobrát egész custosereg veszi körül: a svájci testőrök.

S ha csak néhány napja taposod is Rómának kövezetét, már fölhangzik hozzád a türelmetlen kérdés: láttad-e a pápát? Csak nem akarsz Rómából elmenni a nélkül, hogy lássad Szent Péter örökösét, ki éppen úgy uralkodik Rómában a kedélyek világában, mint a belvederi Apolló a szépség birodalmában? Kirándulásaid közben, a table d'hôte-nál, a kapucinered mellett mindeütt kérdőleg, intőleg, figyelmeztetően, fenyegetőleg hallod, hogy látni kell a pápát, menni kell hozzá, meg kell csókolni a kezét s nem lehet hazamenni az áldása nélkül. (Protestáns németek, a kik, ha hozzájuthatnak, maguk se idegenkednek egy ilyen megtisztelő audiencia különlegességétől, humorosan szokták egymástól kérdezni: «Waren Sie schon bei Papstens?» Olyan

profán vicc, hogy csupa indignációból zárjel közé teszem.)

Engem is zaklatott mindenfelől ez a sajátlagos «római kérdés» s nem győztem elégszer felelni:

— Föltettem magamban, hogy ezúttal Rómában egyáltalában nem teszek látogatásokat.

2. ESŐ A PANTEONBAN.

Egy másik speciálítás, a mit a divatos utazó (főleg, ha gourmand egy kicsit az élmények dolgában) el nem mulasztana a Torlonia minden kincseért se: megázni a Panteonban. Mikor a pápalátogatás fontos kérdése el van döntve jobbra vagy balra, akkor következik a nagyérdemű közönség szives tudakozódása, vajjon odaálltál-e már esős időben a M. Agrippa Panteonjának nyílt kupolája alá s a minden római isteneknek csarnokában megkaptad-e első kézből a felhők vizét?

Sohase tudtam megérteni, hogy miért kelleme-
sebb itt ázni meg, mint Budapesten a nagy
körúton, de úgy látszik, valami nem közönséges
élvezet telhetik benne, mert a hogy megered
Rómában az eső, rögtön kocsikba ugrál a sok
«forestiere» s a város különböző halmairól: a
Pincio-ról, a Vatikánról és a Quirinálról éppen
úgy mint a Gianicoloról, a Viminálról csakúgy
mint az Esquilinről örült hajszával robognak az
egyfogatúak a Panteon felé, míg a közeli Minerva-

hotelből, a zarándokok e kedvelt főhadiszállásáról gyalogszerrel sietnek az idegenek, a kik otthon vannak, a fölséges kupola nyílása alá. Néha el se férnek alatta, annyian vannak. S ilyenkor azok, a kik már jól megáztak, udvariasan félreállnak s helyet csinálnak azoknak, a kik még szárazak attól a szentelt római víztől, mely e görög épület nyílt szemén keresztül csurog le közéjük. Micsoda «haut gout»-val áztatják magokat ezek a virtuózai a divatos utazásoknak, s minő elégtétellel vezetik be naplóikba a fontos élményt, a kalandszámba. menő szerencsét: megáztak a Panteonban! Nedvesek lettek a kupola üregén keresztül! S mennyivel boldogabb egy ilyen ember, mint az, a ki a korzón lett nedves vagy a Via Appián ázott bőrig!

3. KOCSMA ÉS TEMETŐ.

Az is becsületbeli dolog volt eddigelé: orvietói bort, vagy monte fiasconi *est-est-est-et* szür-csölni legalább egyszer a Trattoria della Campana-ban, a Via di Monte Savello-n (a Marcellus-színház szomszédjában), hol ezelőtt jó egy évszázaddal Goethe itta a hegy levét s kereste (és találta) valamelyik híres elégiájához a motívumokat egy gyönyörű római leány szép barna szemében. Ide is illő volt elmenni, főképp ha német volt az ember, mert a hely, hová az ilyen nagy férfiú lép, szentté leszen, nemcsak akkor, ha maradandó művet teremtett benne, de akkor is, ha édes bort ivott és édes leányt ölelt falai között. A Goethe-csárda azonban nincs többé, éppen csak száz évvel élte túl leghíresebb vendégének meghitt látogatásait s a 15. római elégia bájos hösnőjének múltó fiatalságát. A nagy költő 1787-ben járt oda borra és szerelemre, — 1887-ben pedig az osztériát becsukták; valami más becsületes mesterember költözött beléje, a ki nem mért bort s az emléktáblát, mely a

nagynevű vendég tiszteletére volt a falra szegve, a régi vasak közé dobta. Pedig nem vas volt, hanem márvány s I. Lajos bajor király bőkezűségének köszönte rövid életét. Az eltűnt márványlap különben a műkedvelősködő bajor uralkodó rossz verseinek a sírfedője lett, s nem a Goethe atyamester római elégiáié, a melyek most is oly üdék, mintha tegnap szedte volna őket versebe a költő.

Most hát az olyan németek, a kik különösségekre utaznak s olyan látványosságokra szomjasak, a melyeket nem csillagoznak meg a kézikönyvek, kénytelenek megelégedni az akatolikusoknak Cestius piramisa melletti temetőjével, a melynek tulajdonjogán azonban osztozniok kell az angolokkal, a kik azt épp oly joggal keresztelték el angol temetőnek, mint ők németnek. A mióta nincsen Goethe-kocsmá, azóta azt kérdezik egymástól a «Gambrinus»-ban söröző germánok: «voltál már Cestiusnál»?

Kocsmá helyett temető, — különös csere mindenestre. És Goethe-apó helyett egy Goethe-fiú!

Mert az öreg költőnek, a ki úgy szeretett Rómában élni, azt a szomorúságot okozta e város, hogy elragadta tőle a fiát, a ki itt halt meg negyven éves korában himlőben. Egyszerű sír-

felirata: «Goethe filius patri antevertens obiit anno XL. 1830.»

Akármelyik nagyobb német város temetője több kitűnő ember maradványait őrzi szentelt földjében, mint a Cestius emléke melletti poétikus sírkert, mégis talán nemcsak különlegesség, de igazándi kegyelet okából is ellátogat ide az érzelmes német, a hol e barbár építmény honfitársainak sirját látja el árnyékkal. Ő is, meg az angol is (a ki itt Keats és Shelley hamva fölött sírhat). méltó emlékezetben részesítheti azokat, a kik Rómáért és hazájukért haltak meg. Mert ők mindannyian azért jöttek ide, hogy tanulják, élvezzék és recipiálják Rómát s hogy e tanulmányok gyümölcseivel megrakodva térjenek haza ködös otthonukba, terjeszteni egy melegebb éghajlat és derültebb mennybolt tiszta költészetét.

De ha nem vagy se német, se angol, akkor is megtekintheted e poétikus sírkert különösségét. Egy nemzetközi darabja ez Rómának, egy illusztrációja e város világhatalmi állásának. Hogy Rómában nemcsak az élők verődnek nemzetközi társasággá a Monte Pincion fekvő városrészben, hanem hogy a halál után is találkoznak itt különböző nemzetek csontjai, az bizonyítja legjobban, miképp Róma még mindig joggal viseli e nevet: Kozmopolisz.

4. A GOMB.

Az is egy kis nemzetközi társaság, mely a kuriózumokat vadászsza. A kontinensen ugyan angolnak néznek minden különcöt és különcnek minden angolt, de azért nincsen olyan nemzet, melynek utazó fiai közt ne akadnának olyanok, a kik nem országokat, hanem speciálításokra utaznak. S nemcsak a gyűjtők ilyenek, a kofferjüket ritkaságokkal megtöltő amatőrök, hanem a bravúr-pasazsérok is, a kik mászásban, lépcsőjárásban, magaslatozások elérésében s másfajta nehézségek legyőzésében találják legfőbb élvezetüket. Nemcsak angolok vágyódnak föl például a S. Pietro gombjába, hanem egyéb származású utazók is: franciák, németek, magyarok, oroszok, amerikaiak és mások a nagy Róma fogyasztó közönségéből. «Föl a magasba!» ez volt Michel-Angelo isteni gondolata, mikor a Panteont Péter apostol tiszteletére az egekbe emelte. S «föl a magasba!» azoknak a dologtalan utazóknak a jelszava is, kiknek az építészet e halhatatlan műve, melyet remekbe csinált a legnagyobb teremtmők

egyike, csak játék, egy gyakorlótér, a melyen bravúrral lehet űzni a kupolamászás sportját.

A gomb! — ez minden vágyuknak netovábbja. «Föl a gombba!» — ez a harckialtásuk, és «Veltünk a gombban!» — ez a győzelmi ordításuk. Ez az egész internacionális kompánia, mely születésre, vagyonra, nevelésre, műveltségre, célok és vágyak tekintetében, izlés és nézetek dolgában oly különböző elemekből áll, bámulatos módon egyezik meg egyben: a gombnak szédítő gondolatában. A gomb, a kupola gombja, eltüntet minden más ellentétet, ez a gomb egyesíti minden nemzet magasság-rajongóit, bravúr-mászkálóit, sport-kapaszkodóit és lépcsőatlétáit. Fönt a gombban, ebben az utazók kíváncsisága által megszentelt szanktuáriumban, még a szótalán, senkinek be nem mutatkozó angol is kigombol néhány gombot (a melyekkel nyakig volt begombolkozva), közlékeny nyé válik, s azt kérdezi valamelyik angolul nem értő gombvitétztől, a ki vele együtt baktatott és szuszogott föl a szédítő magaslatra: «Is it not beautiful?»

De hát mi az, a mi ott «beautiful»? A mikor én fönn voltam, nem volt ott semmi szép, csak éppen egy szőke fiatal lady, a ki azonban éppen olyan szép lent is Rómában, a Piazza di Spagnán, sőt odalenn még szebb, mert nem olyan izzadt a

rózsás orcája és kevésbbé gyűrődött a szürke szoknyája. Hogy hogyan láttam mindezt? Hát úgy, hogy mikor fölértünk a híres tartályba, a hol 10—15 ember fér el gyömöszölten, mindegyikünk meggyújtott egy viaszgyufát, s ezeknek a kurtaéletű fáklyáknak a világánál néztük — egymást. S ez így van, a mióta divat az utazás, s a mióta divatos utazók vannak. Az emberek felkapaszkodnak a kupola gombjába, hogy lássanak ott egy pár utitársat, — ugyanazokat, a kikkel egyetemben végezték ezt a szent hegymászást a világ legnagyobb templomában.

Van-e valami, a mire inkább illik ez a szó: curiosissimum?

5. A SZENT LÉPCSŐ.

A mi a különböző nemzetek protestánsainak a német-angol temető a Cestius egyiptomi stílű síremléke tövében, az a világ katolikusainak a csak térden bejárható szent lépcső, a Scala santa, a Lateránnal szemben levő Capella Sancta Sanctorumnak az ereklyéje, a loretoi Santa Casa mellett a katolikus világ legnagyobb relikviája. A szent lépcső biztosabb ereklye, autentikusabb testamentumi maradvány a Szent Háznál. Ez utóbbit angyalok vitték Loretoba, amazt római katonák cipelték Heléna császárné rendeletére Pilátus házától a szentséges Lateránig. S bárminő rokon-szenves lények legyenek is az angyalok (főleg a Raffael Santiéi), mégis jobban bízom a római harcosok vitelképességében, mint az ő lenge szárnyaikban. A Scala Santa tehát egészen reális egy ereklye s a hívők nem tesznek bolondul, ha térden kúszva, minden egyes stációt megcsókolva, hiszekegyek mormolása s szent olvasók forgatása közben kapaszkodnak föl annak huszonnyolc (egytől-egyig szent) lépcsőjén, melyek min-

denikéért kilenc, összesen tehát kétszáz és ötvenkét esztendőre terjedő teljes abszolúciót adományoz a térdelőnek és hozzátartozóinak (tehát annak is, a kivel polgári házasságban él) a pápai kegyesség.

De ez már inkább a nőutazók saját extra-gyönyörűsége. Nagyobb férfitársaságot csak tömeges zarándoklatok idején látni feltérdelni rajta, a másfajta utazótársaságok férfitagjai azalatt, míg hölgyeik a közbülső szent lépcsőn koptatják vigátnóikat és térdeik rózsaszínű epidermiszt, a két oldallépcső valamelyikén «talpon» érik el a «Capella Sancta Sanctorum» legszentebb szentélyét, a melynek fölírása: Non est in toto orbe terrarum sanctior locus. (Nincs ennél szentebb hely az egész világon.) S így is jól van, -- hiszen a házastársuk vagy a lányuk az ő bűneikért is kitérdeli magának a teljes bűnbocsánatot valósággal az élet legeslegvégső határáig, kilencszer huszonnyolc esztendőre!

6. A TITUSZ-KAPU.

Nemcsak ezeknek az előkelő felekezeteknek, a zsidóknak is megvan most már a maguk római speciálítása: keresztül menni a Titusz kapuján, a melyet őseik mindig elkerültek. Zsarnoki muszájból és keserű apprehenzióból. Egyike ez a régi Róma legérdekesebb és legszomorúbb maradványainak. Ha igaz is, a mit Rómáról mondanak, hogy «a romjai teszik nagygyá», a Titusz-ivezet romja nem járul hozzá a nagyságához. Mert a pusztítás, az ujjaépítés nélkül való letarolás s a fajgyűlölség vérontása nem tesz nagyokká a rájuk vonatkozó köemlékeket. Ez a diadalkapu pedig ilyen cselekedeteknek a kétes dicsőségét hirdeti: Jeruzsálem pusztulásáét. Igen díszes és ragyogványos ünnepség lehetett, mikor a hatalmas római császár, a legelőbbkelő minden antiszemita közt, keresztülvonult a győzelmére emelt kapun, mely akkoriban még csillogott a friss márványdíszről, a sikerült domborművektől, — a mint liktoraitól környezve diadalkocsijáról lemosolygott a lelkesedő rómaiak felvonuló hadaira, mint egy

isten, a ki kegyesen fogadja hívőinek hódolatát, áldozatait, megalázkodását. Szép volt, de nem volt emberséges. Lehetett isteni, de nem volt emberi. S ezt a Caesart nevezték «Divus»-nak, «jóságos»-nak s az «emberi nem gyönyörűségé»-nek! őt, ki a Colosseumot tizenkétezer zsidó föl-áldozásával építtette (mert ennyi «átkozott» zsidó ment tönkre e rabszolgamunkában) mulattatására a római népnek, mely nem elégedett meg az áldozatokkal, melyeket e roppant kőrakás építése falt föl, de újabb véráldozatokban: gladiátorok és vadállatok elvérzésében is óhajtott gyönyörködni. Mondják, hogy a római ghe ttó lakóinál szokás volt ezen az antik kapun keresztül nem menni, mellette elhaladva pedig kiköpni. Nem éppen szép nyilvánulása a méltatlankodásnak, de — valljuk be őszintén! — nem is jogosulatlan. Ez a kapu volt az, mely (bár mindig tárva-nyitva állott) bezáródott Zsidóország dicsősége és fennállása mögött. Mikor ezt az alkotmányt csinálták s a Titusz diadalutjának ráhelyezett reliefjében láthatóvá tették a jeruzsálemi szent templom leg-szentebb készleteit és ékességeit: a hétágú g y e r t y a t a r t ó t, az aranyasztalt, a szekrényt, melyben az Isten törvényét tartották elzárva, meg a meg-váltó Messiást hozó esztendőt hirdető ezüst-trombitákat, — akkor lett ez a szenvedő nép

örökre hontalanná, akkor kezdődött az a közös nyomorusága, a melyben azóta egyaránt szenved a haladó civilizáció közepette és dacára, minden országokban. Hogy hány zsidót koncoltak föl a jószágos Titusz bevonulásánál, azt nem jegyezte föl az akkori idők krónikása: Josephus Flavius. De valószínű, hogy nem éppen keveset, mert a «régi jó időkben» mentül nagyobb számú fogolynak a fölmészárlása éppen úgy tartozott valamely ünnepség programjához, mint mai napság egy jól sikerült tűzijáték vagy az ujjongó nép általános hallója között végbemenő ökörsütés.

Nos, a mai zsidó (a ki némely szabadelvű országban már recipiálva van s lassan-lassan elszökik a köpködéstől) ugyanazt cselekszi Rómában, a mit a többi utazó. Élvezi és dicsőíti mindazt a szépet, mit neki a kétféle város, a pogány és a keresztény Róma nyújt. Speciális gyönyörűségnek azonban föntartja magának azt a fájó élvezetet, hogy keresztülvándoroljon a «Diem non perdidit»-császár régi kapuján, a melyet messziről kellett elkerülni az őseinek, a kik még ghekkokban laktak. Szegény zsidó te, sok kapu van még zárva előtted, — örülsz ugy-e, hogy megnyílt neked legalább a Tituszé?

A szent zsidó-irodalomban járatos vándor ilyenkor benső meglepéssel emlékezhetik vissza a

«jószágos» császár sorsára, mely a bölcs rabbinusok historizálása szerint még rosszabb volt, mint a római történészek elbeszélésében. E történet szerint Tituszra nagy szerencsétlenséget hozott Jeruzsálem pusztítása. Mikor a szent templom szent edényeivel Róma földjére lépett, legyecske szállt az orrába, mely belevájta magát egész az agyvelejéig s gyötrő kínokat okozott neki éjjel-nappal hét esztendőn keresztül. Nem volt ellene orvosszer. Róma, Egyptom és minden más országok csodadoktorai hiába próbálkoztak, nem tehettek a kis légy nagy fájdalma ellen semmit. Egyszer kovácműhely mellett ment el a zsidófaló császár s ime mi történik? A bogárka figyelmessé lesz a kalapácsolásra, elhagyja zümmögését s a felséges beteg, ki már majdnem megőrült a fájdalomtól, egészségesnek kezdi magát érezni. Ettől az időtől fogva a császár mellett (akár államügyeket intézett, akár asszonynyal enyelgett) mindig dolgoznia kellett egy kovácsnak s ütnie a vasat még akkor is, ha nem volt meleg. Harminc napig jót tett a császárnak a kúra, békét hagyott agyvelejének a legyecske, de mikor ez az idő eltelt, megint kínozni kezdte. Megszokta a kovácslármát, mint molnár a malomközúgást, s tovább zümmögött Titusznak klaszszikus fejében. Mikor aztán a betegfejű imperátor meghalt, s felboncol-

ták a fejét, a bogár akkora volt benne, mint egy jókora madár, a miből azt következtetik a bölcs rabbinusok, hogy Titusz ő felsége napról-napra jobban és többet szenvedett a kínzó állatkától.

Ez a «történet» természetesen nem egyéb, mint tendenciózus mese, de a mennyiben a tudós zsidópapok a legyecské alatt a lelkiismeret kínzó szózatát értik, egészen tanulságos mese...

7. A KULCSLYUK.

Van aztán még egy «curiosissimum» az örök-városban, oly csodaság, mely éppen csodás voltánál fogva egyformán érdekelheti minden nemzet és minden felekezet utazóját: a kulcslyuk-kilátás. Ha gyönyörködni akarsz benne, az Aventin halmára kell menned, hol a S. Sabina-utcáról kerten keresztül vezet az út a Santa Maria del Prioratohoz, egyikéhez ama hetven-nyolcvan templomnak, melyek a Mária-kultusznak szánvák s a szentséges Madonna dicsőségére épültek.

Maga a templom nem valami nagy nevezetesség, s ha megtekintés nélkül hagyod, nem követsz el olyan hibát, a melylyel szemben nincsen bűnbocsánat. De ha már ott vagy az Aventinen s az említett kertnél, akkor helyezd szemedet a kertajtó kulcslyukára s meg fogod látni azt, a mi, bárhonnan tűnjék szemeid elé, legjobban költi fel benned Róma érzetét. A Tiberisen, a Trasteverén, a Corsini- és Barberini-villákon keresztül megpillantod a város jelzőemlékét, legkarakterisztikusabb magaslatát, — megvillan előtted Szent

Péter! Egy picinyke nyíláson, nem nagyobb egy gyermek kerek szeménél, meglátod messze távolból a legnagyobbat, a mit ez a szépségekben gazdag, emlékekben bővelkedő város felmutathat.

De hát nem-e így látunk Rómában mindent? Nem-e a magunk szűkes felfogásával, keskeny körével tekintünk mindazokra a maradványokra, melyeket két világtörténelmi korszak egy harmadiknak emlékül hagyott?

Én azt hiszem, hogy tulajdonképpen mindazt, a mit Rómában látunk, kulcslyukon keresztül látjuk.

